

Verslag studieverlof 2016

ds. Jacob H Kikkert

**Verslag van een beknopte verkenning
van het veranderende kerkelijk landschap,
kleiner wordende doopsgezinde gemeenten
en de betekenis daarvan voor het predikantschap.**

Enkele zinnen vooraf:

In kerken zijn krimp en vergrijzing troef. Die klacht is in bijna alle uithoeken van kerkelijk Nederland te horen, van orthodox tot vrijzinnig. Als we alleen naar de statistiek kijken, dan valt deze verzuchting ook nauwelijks te weerspreken. De algemene tendens is er voorsnog één van neergang. Daarmee wordt niet bestreden dat er nog steeds vele vitale gemeenten en parochies zijn. Het wil ook niet zeggen dat de inzet van de gelovigen en van vele kerkelijke werkers niet enorm groot is, gemiddeld veel groter dan, zeg vijftig jaar geleden (er zijn immers verhoudingsgewijs in de kleiner wordende kerken¹ steeds meer actieve en betrokken gelovigen dan in het verleden). Desondanks is de algemene tendens dat vrijwel alle kerkgenootschappen in Nederland krimpen en vergrijzen, en sommige in hoog tempo. Uitzonderingen daargelaten zoals de migrantenkerken (dankzij de migratie zelf) en de evangelicale en Pinkstergemeenten (dankzij nieuwe toetredingen). In de andere kerken heeft de gestage inkrimping alles te maken met het proces van 'vergrijzing' in de samenleving en het proces van ontkerkelijking en secularisatie dat zich gedurende de laatste halve eeuw in de Nederlandse samenleving heeft afgespeeld². Het wordt zichtbaar in verminderd kerkbezoek, een manifester wordende kloof tussen de verschillende generaties in de kerk, krimp van kerkelijke gemeenten en parochies en afstoting van kerkgebouwen. Mensen die zich bij de kerk betrokken voelen zijn dan ook verdrietig omdat de kerk waarin zij zijn opgegroeid en waaraan zij zoveel te danken hebben, ondanks de energie die ze erin hebben gestoken, niet meer is wat ze was en lijkt te verdwijnen. Verdrietig ook omdat hun kinderen en kleinkinderen er niet meer komen. En omdat ze het gevoel hebben straks met een sterk gekrompen groep oude mensen zagezegd het licht zullen moeten uitdoen. We horen dan ook veel kommer en kwel. Die kommer en kwel maken ook duidelijk dat de kerkgenootschappen veel met zichzelf bezig zijn. Misschien ligt daar wel een deel van het probleem: dat kerken het druk hebben met zichzelf. De Britse theoloog Stuart Murray, die zich sterk laat inspireren door de doperse theologie van de zestiende eeuw, legt misschien wel de vinger op de zere plek als hij vaststelt dat veel kerkgenootschappen meer bezig zijn met 'maintenance' dan met 'mission'. Ze hebben het met zoveel woorden drukker met zichzelf in stand houden, dan met de 'zending' waartoe zij geroepen zijn: het doorgeven en levend houden van het visioen van het rijk van God. In plaats van instrument, van hulpmiddel, lijkt de kerk een doel in zichzelf geworden te zijn. Kerkenwerk lijkt soms vooral monumentenzorg en erfgoedbehoud. Tegelijkertijd denk ik niet dat het meer naar buiten treden van kerken, op

¹ Om de eenduidigheid wat ten goede te laten komen wordt met het woord 'kerk' in dit verslag bedoeld; parochies, gemeenten, geloofsgemeenschappen of groepen, zowel als de christelijke geloofsgemeenschap als geheel. In het besef dat in doopsgezind verband wordt voornamelijk het begrip 'gemeente' gebruikt in plaats van kerk. Hier beschouw ik het begrip 'kerk' (ekklesia) als het voorwaardelijke communicatieve kader waarin het gesprek over kerk, evangelie en cultuur plaatsvindt. Het begrip 'kerk' verwijst in dit verslag naar het verband of concrete gemeenschap die dit gesprek entameert, organiseert en stimuleert.

² Met de aanduiding 'krimp' wordt in dit verslag gerefereerd aan het fenomeen van teruglopen ledental, verminderde kerkelijke betrokkenheid en actieve participatie, kleiner worden geloofsgemeenschappen en de gevolgen voor de vitaliteit en spankracht voor diezelfde geloofsgemeenschappen of het groter verband, die daaruit voortvloeien. Al in een notitie uit 2006 schetste het SCP al dat de kerken zijn onderworpen aan een proces van 'dubbele vergrijzing'. Niet alleen zijn de kerkleden in de afgelopen decennia gemiddeld ouder geworden, ook de trouwe kerkgangers onder de overblijvende leden werden gemiddeld ouder. Kerkleden zijn vergrijsd, maar deze ontwikkeling was een afspiegeling van wat onder de hele bevolking optrad. Alleen ging het in de kerken dubbel zo snel. Jongeren, de 16-30 jarigen, lopen voorop in de ontkerkelijking. Hetzelfde geldt voor Nederlanders die na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren: die haalden hen in. Na 1995 is de ontkerkelijking onder de 16-30 jarigen afgevlakt. De buitenkerkelijkheid onder de allerjongsten (1975-1988) is even hoog als die onder de leeftijdscategorie 16-30 jaar (ruim 70 procent) en lijkt eveneens wat terug te lopen. Zoveel jongeren hebben de kerken de rug toegekeerd dat er bij die categorie niet veel meer kan veranderen. Waarschijnlijk wordt op de lange duur de mate waarin de jongste generatie buitenkerkelijk is, maatgevend voor de gehele bevolking. Bron: SCP, Geloven binnen en buiten verband, oktober 2014.

welke wijze dan ook, als antwoord op Murray's analyse uiteindelijk het tij zal keren. Althans niet voor de meeste kerkelijk gemeenschappen. Al zullen er naar mijn mening altijd 'plekken van geloof' blijven waar mensen op zoek naar verdieping, spiritualiteit en zingeving zich voor kortere of langere tijd aan verbinden. Een illustratie daarvan vind ik bijvoorbeeld Dopers Duin.

Vergeleken bij andere kerkgenootschappen is de doopsgezinde broederschap al langer bekend met-, en gewend aan kleine gemeenten. Sommige kleine doopsgezinde gemeenten houden het, ondanks de kwetsbaarheid van het getalsmatig kleine groepje trouwe gelovigen, al jarenlang vol en zien dit als geloofsverband nog steeds zeer als waardevol! Maar verdere krimp in de toekomst zal onvermijdelijk zijn. De zogenaamde vergrijzing in ons land zal toenemen, ook in de doopsgezinde geloofsgemeenschap. Er is in kerken zelfs sprake van een zekere 'dubbele vergrijzing', aangezien er slechts geringe aanwas is vanuit de jongere generatie. Onvermijdelijk gevolg is dat gemeenten getalsmatig kleiner zullen worden. En ook dat het aantal gemeenten af zal gaan nemen. De prognose is dat het ledental in onze doopsgezinde geloofsgemeenschap jaarlijks met zo'n tien à elf procent zal afnemen. De afname van het aantal belangstellenden is iets minder³. Het zal gevolgen hebben voor de financiële draagkracht en de bestuurskracht in gemeenten. En daarmee voor wat we wel noemen; de 'levensfuncties' van de gemeente zoals het pastoraat, het vieren, dienen en getuigen. Ook het behoud en onderhoud van een eigen kerkgebouw zal steeds zwaarder gaan drukken op steeds minder mensen en steeds kleiner worden financieel mogelijkheden. Daarnaast zal de aanstellingsruimte voor een pastoraal werker, voorganger of predikant⁴ door de teruglopende financiën steeds kleiner worden. We zien dan dat er verschillende keuzes worden gemaakt. Er wordt uit financiële overwegingen in plaats van een proponent van de ADS bijvoorbeeld een pastoraal werkende of een anderszins opgeleide aangesteld. Deze ontwikkelingen roept de prangende vraag op hoe te reageren op de hierboven genoemde ontwikkelingen. Pragmatisch volgens het kaasschaafprincipe: er wordt telkens van het bestaande wat afgehaald, de predikantsplek gaat van 0,6 naar 0,1 fte. Of met het zoeken naar mogelijkheden en methoden tot vitalisering in de hoop het krimpende tij te keren of op zijn minst tot staan te brengen. Of met het streven om nog zo lang mogelijk te behouden wat er nog is: klein maar fijn. Dat laatste is nogal eens de mantra van gelovigen die met man en macht strijden voor het behoud van hun kerk en kerkgebouw. Want zo hebben ze zelf hun 'Werdegang' in de geloofsgemeenschap beleefd en de verankering van hun geloven: daar is het vlees en bloed geworden, in de taal, op die plek, met die vormen, en die mensen. Vanuit de sterke emotionele verbondenheid wordt gevreesd dat er niets meer overblijft van de geloofsgemeenschap op het moment dat het kerkgebouw zou wegvallen.

Dit studieverlag is de weergave van wat ik op dit moment waarneem aan ontwikkelingen die (onder meer) raken aan de doopsgezinde gemeenten in Nederland. De gemeenten die deel uitmaken van een geloofsgemeenschap waarin ik geworteld ben, waarin ik bijna vijftwintig jaar als herder en leraar werkzaam ben, en die mij zeer dierbaar is. Tegelijk maak ik mij ook grote zorgen, daar waar het gaat om perspectieven voor de toekomst van diezelfde doopsgezinde geloofsgemeenschap en gemeenten die ik tegelijkertijd zo nodig heb voor mijn eigen geloven. Vanuit de doopsgezinde gemeenten heb ik het voorrecht gehad bijna vijf weken studieverlof kon opnemen in het voorjaar en zomer 2016, en aan

³ Zie ook: Henk Stenvers, *Lopen Op Het Water*, Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 2016.

⁴ Overall waar de predikant als hij wordt aangeduid, kan ook zij gelezen worden. Voor eenduidigheid wordt met de aanduiding predikant(en) en predikantschap in dit verslag, daar waar het gaat om onze doopsgezinde broederschap, tevens naar diegenen verwezen die als pastoraal werker, geestelijk werker of voorganger m/v in doopsgezinde gemeenten werkzaam zijn.

deze materie kunnen wijden⁵. De finale uitwerking van dit verslag heeft enige maanden op zich laten wachten omdat de tijd mij ontbrak voor een finale redactie. Ik dank daarnaast ook collega Geert Brüsewitz die de eerste ruwe opzet van dit verslag van zinvol commentaar heeft voorzien.

Opzet

Een korte leeswijzer: Dit verslag is de neerslag van een kleine vijf weken enthousiast grasduinen in wat recente sociologische en cultureel- antropologische rapporten en literatuur, en het bestuderen van een aantal recentelijk verschenen theologische boeken over de huidige ontwikkelingen in het kerkelijk landschap⁶. De weergave van mijn bevindingen in dit verslag omvat een viertal hoofdstukken. In een eerste hoofdstuk volgt een nadere omschrijving van de vraagstelling van mijn studie en de aanleiding daarvoor. Die is gelegen in twee studiebijeenkomsten rondom het thema 'veranderend landschap', en de vragen die dat oproepen heeft: met betrekking op onze kleiner wordende geloofsgemeenschap en de predikanten die in de gemeenten werkzaam zijn. Vervolgens schets ik kort welke literatuur door mij is bestudeerd en geraadpleegd. Ik wil hier niet slechts volstaan met de constatering van krimp, maar ook voor mijn eigen begrip enig zicht verkrijgen op de achterliggende aspecten daarvan. Daarom probeer ik in het tweede hoofdstuk een beeld te schetsen van kenmerken van de culturele context waarin wij nu leven en hoe die van invloed is op wat we kunnen beschrijven als 'veranderend landschap'. Dit laatste begrip probeert te omschrijven dat veel dingen om ons heen die ons denken en voelen, ons hart en hoofd, de beleving van onze relaties, onze waarden en diepste (geloofs-) overtuigingen raken, zijn verschoven, anders worden ervaren, en nog steeds aan het veranderen zijn. In het derde hoofdstuk laat ik Erik Borgman en Stefan Paas aan het woord. Beiden schetsen in twee recent verschenen boeken (zie later) een aantal ontwikkelingen m.b.t. kerk-zijn in deze veranderende context. Een context die gekenmerkt wordt door secularisatie, het post-moderne levensgevoel, individualisering en krimp van kerk en geloof. Kerk en geloof die in de sociale en culturele context geen bedding meer hebben. In de geleefde werkelijkheid van de samenleving is het christelijk geloof 'ont-bedding-t'⁷. Beiden proberen antwoord te geven op hoe de kerk op ontspannen wijze kan meebewegen op de veranderingen in cultuur en samenleving, zonder zich daaraan over te leveren. Tenslotte probeer ik in een vierde hoofdstuk te schetsen hoe deze ontwikkelingen van krimp en veranderende sociaal-culturele context m.i. onvermijdelijk doorwerken en van invloed zijn op de professionele beroepsbeoefening in

⁵ In de voorbereiding op mijn studieverlof heb ik in april en mei een vijftal Open Colleges gevolgd. De Open Colleges waren georganiseerd door het Amsterdam Center for Religion, Peace & Justice Studies, geïnitieerd door en verbonden aan het Doopsgezind Seminarium en de VU-faculteit Godgeleerdheid. De colleges werden gegeven rondom het thema: The Pilgrimage of Justice and Peace of the World Council of Churches – from the perspective of a Peace-Church. Huidige politieke en sociale crises werden geanalyseerd vanuit het perspectief van spirituele transformatie. Daarbij werd aandacht gegeven aan geloofsgemeenschappen die op alternatieve wijze present zijn in conflictgebieden – zoals monastieke en mystieke tradities, historische vredeskerken, vernieuwingsbewegingen etc. Onderzoeksvragen gingen in op de spirituele context, de theologisch-ethische en de sociale achtergronden. Consequent werd dat in verband gebracht met het zoeken naar identiteit van die gemeenschappen en het uitdiepen van begrippen als discipelschap en (geweldloze) navolging.

⁶ Ik ben wat betreft deze thematiek op het spoor gezet vanwege studiedagen van de ANDPV (beroepsvereniging voor doopsgezinde predikanten) in juni 2016 rondom het thema: predikant in een veranderend landschap. Daarnaast was ik, eveneens in juni 2016, betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van een studiemiddag van de GDS (Groningse en Drentse doopsgezinde Sociëteit) met een aanverwant thema: gemeenten in een veranderend landschap.

⁷ Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Zoetermeer 2014. 126.

de gemeenten, c.q. het uitoefenen van het (doopsgezinde) predikantschap. Zowel materieel als immaterieel. Tenslotte tracht ik enkele conclusies te trekken.

1. Objectief

Mijn objectief is tweeledig. Ten eerste wil ik stilstaan bij ontwikkelingen met betrekking tot 'het kerkelijke landschap'. Dat wil zeggen: de realiteit van de kerken in het huidig tijdsgewricht. Krimp in ledental en vermindering van het aantal kerken en gemeenten raken ook de doopsgezinde broederschap. De vraag dringt zich op, of en op welke wijze in deze situatie de toekomst voor onze doopsgezinde geloofsgemeenschap vorm gegeven zou kunnen worden. Niet alleen worden gemeenten getalsmatig kleiner, ook de financiële spankracht van gemeenten staat niet zelden onder druk. Bestuurskracht neemt af, het vrijwilligerskader vermindert. En, niet in de laatste plaats, de wijze waarop gemeenteleden zich betrokken voelen: de invloed van de veranderende sociale werkelijkheid, waarin kerk en wereld los van elkaar gedacht worden – onmiskenbaar een kenmerk van de moderniteit waarin allerlei segmenten van de sociale werkelijkheid zijn verzelfstandigd en van elkaar los zijn geraakt – werkt niet alleen op allerlei wijze door in hoe de gemeente als geloofsgemeenschap wordt ervaren, maar ook in onze eigen biografie: wij zijn in staat op sommige momenten religieus te zijn – bijvoorbeeld op zondagmorgen – en op andere helemaal niet.

Een tweede aspect van mijn vraagstelling is meer toegespitst. Het veranderende kerkelijk landschap stelt nieuwe eisen aan de professionaliteit van de predikant. Daarnaast hebben de ontwikkelingen in de samenleving en die met betrekking tot de gemeenten die worden gediend, onvermijdelijk implicaties. Welke zijn dat voor de predikanten die onze (doopsgezinde) gemeenten dienen? Vermoedelijk zijn die voor de predikant tweeledig: Immaterieel, zoals op het gebied van professionaliteit, de persoonlijke spiritualiteit, arbeidsvreugde, zinbeleving, veranderende relatie met de kerkenraad, een toenemend gevoel van kwetsbaarheid en onzekerheid omtrent loopbaanontwikkeling, omgaan met het spanningsveld tussen taakstelling en mogelijke schaalvergroting of inkrimping. En er is de materiële component. Die van inkomens(on)zekerheid nu gemeenten bij vertrek van de predikant meestal een kleinere aanstellingsruimte, vaak ook van tijdelijke aard, aanbieden aan een opvolger. Predikanten zien zich dan genoodzaakt tot stapeling van kleine aanstellingen om een redelijk inkomen zeker te stellen. Tegelijkertijd leidt de situatie van een krimpende 'doopsgezinde arbeidsmarkt' tot toenemende concurrentie onder dienstdoenden en net afgestudeerden, en eventuele anderen die via alternatieve wegen 'instromen'.

Hoewel het hierboven genoemde twee onderscheiden thema's zijn, en misschien zelfs wel twee separate studies, zie ik wel degelijk verband en raakvlakken tussen beide. Ik heb dan ook getracht in mijn studieperiode beide ontwikkelingen in hun samenhang af te tasten. Dit verslag is een weergave van mijn bevindingen op dit gebied. Ik draag geen oplossingsrichtingen aan, maar hoop een aanzet te kunnen geven tot verdere reflectie. In ieder geval is het behulpzaam geweest om helderheid te scheppen in mijn eigen denken m.b.t. de ontwikkelingen die ik waarneem, binnen en buiten onze geloofsgemeenschap. Voor alle duidelijkheid, deze problematiek speelt in de kerk in het algemeen, niet alleen in de doopsgezinde broederschap. Ook in de Protestantse kerk zijn vergelijkbare ontwikkelingen gaande, daar waar het gaat om krimp van gemeenten en de gevolgen voor het werkveld van predikanten. We zien eenzelfde ontwikkeling in de Rooms-katholieke kerk. Ik zal in het verloop van dit verslag refereren aan de reflectie die op dit gebied

gaande is binnen de protestantse kerk in Nederland⁸, aangezien in de protestantse kerk een aantal notities over deze materie zijn verschenen. De ontwikkelingen in de Rooms-katholieke kerk laat ik vanwege de geheel eigen aard buiten beschouwing.

Aanleiding om mij wat meer te verdiepen in deze thematiek waren de bijdragen van diverse personen op de GDS studiemiddag en de ANDPV studiedagen in 2016. In de twee paragrafen die volgen geef ik een korte terugblik op beide studiebijeenkomsten. Ook in de persoonlijke sfeer is 'het veranderend landschap' voor mij relevant, al was het maar omdat het raakt aan mijn huidige en toekomstige beroepsuitoefening en de perspectieven daarop.

1.1 GDS Studiemiddag

De vraagstelling op de studiemiddag van de GDS — waaraan een dertigtal leden van de diverse GDS gemeenten deelnam — had betrekking op het al dan niet kunnen voortbestaan van (kleinere) doopsgezinde gemeenten in de huidige organisatievorm. Het thema: 'gemeenten in een veranderend landschap' probeerde de demografische realiteit onder ogen te zien van vermindering van het ledental. Die heeft als vanzelf een glijdende, niet te stoppen schaal ingezet. Overigens niet een schaal van dalend verloop door leden die zich niet langer betrokken voelen bij het doperse gedachtegoed. Degenen die betrokken zijn blijven de gemeente een warm hart toedragen, en hopen soms tegen beter weten in dat het wel mee zal vallen. Kijken we naar de leeftijdsopbouw van het ledenbestand, dan zien we, zoals iemand het uitdrukte, “de lege banken en de onvervulde vacatures in de kerkenraad.” Het is dus onmiskenbaar dat deze krimp en vergrijzing invloed hebben op de beschikbaarheid van middelen en menskracht. Langzamerhand wordt deze kwetsbaarheid merkbaar daar waar het gaat om de vragen rondom invulling van bestuur- en draagkracht. Er ontstaat niet zelden een spanning tussen enerzijds de wens om nog alle functies van de geloofsgemeenschap uit te blijven oefenen, d.w.z. naar buiten te treden, te groeien in ledenaantal, aantrekkelijk en vitaal te zijn, een jongere generatie aan te spreken, en anderzijds realistisch onder ogen te zien wat nog kan en haalbaar is. Ds. Wieteke van der Molen, die door de GDS was uitgenodigd, vertelde op de studiedag als illustratie, hoe het zoeken naar de noodzakelijke verdergaande samenwerking tussen kleiner wordende doopsgezinde gemeenten in Noord-Holland verloopt: De voetangels en klemmen daarin, maar ook het inspirerende van samen doen, en de verbindende rol die een plek als DopersDuin daarin speelt. Er is dus een noodzaak om in GDS-verband na te denken over de wijze waarop de doopsgezinde gemeenten in deze regio met elkaar een weg kunnen gaan naar toekomst en zich daarbij af te vragen of intensivering van samenwerking en samengaan eventueel voor de hand ligt. Overigens in het besef dat de werkelijkheid van behoudzucht en het wantrouwen van goede bedoelingen weerbarstig is, ook tussen doopsgezinde gemeenten. Deze problematiek geldt ook de andere kerken. Uit de literatuur blijkt dat bij zowel katholieken als

⁸ Rein Brouwer wijst hierop in een artikel in *Kerk en Theologie*, jaargang 66, nr 4, blz. 316, Zoetermeer, 2015. In het genoemde artikel refereert Brouwer aan nota's die zijn opgesteld door de 'commissie Veerman' in opdracht van de synode van de protestantse kerk in een poging richting te geven t.a.v. de positie van predikanten in de protestantse kerk: *Pastor in beweging* (2006) *De wissel voorbij* (2008) en *Hand aan de ploeg* (2009). Rode draad hierin is dat krimp leidt tot samenvoeging van gemeentes en parochies. In een krimpende kerk — en dat geldt ook voor de doopsgezinden — wordt daardoor meer en meer in deeltijd gewerkt en de deeltijdpercentages worden kleiner. Tevens spelen veranderende opvattingen over arbeidsverhoudingen aangaande een maatschappelijk steeds meer aanvaarde flexibelere loopbaanontwikkeling en mobiliteit een steeds prominentere rol, ook aangaande predikanten.

protestanten het aantal actieve kerkleden afneemt, alle pogingen om leven in de brouwerij te brengen of uitnodigend te zijn voor nieuwe mensen ten spijt⁹.

1.2 ANDPV Studiedagen

Deelnemers aan de ANDPV studiedagen stonden stil bij de vraag wat de hierboven geschetste ontwikkelingen op de korte en middellange termijn kunnen gaan inhouden voor de invulling van het predikantschap en het werk- en loopbaanperspectief als beroepsgroep. De inhoud van deze studiebijeenkomst raakte onder meer aan de vraag waar het oorspronkelijk in het predikantschap om begonnen is. Dan gaat het over drie aspecten: de relatie tussen geloof en spiritualiteit van de predikanten zelf, tezamen met het ervaren van roeping, talenten, en leiderschap. Ten tweede de wederkerigheid in de relatie met de gemeente als bond- en tochtgenoot en werkgever, kortom de predikant in en ten dienste van de kerk. En als derde, hoe beide zich verhouden tot God als inspiratiebron en grond van het geroepen-zijn. In het verlengde daarvan stelde zich de vraag hoe professie en persoonlijke identiteit zich tot elkaar verhouden, en wat het betekent te beseffen te leven voor Gods aangezicht met 'roeping' als kernwoord, met het oog op de gemeente en wereld. Dat de huidige ontwikkelingen in het 'kerkelijk landschap' dat gekarakteriseerd wordt door krimp uiteindelijk zullen leiden tot kleinere of deeltijdaanstellingen en tot versnippering van werk en aandacht is niet denkbeeldig. Dit is een zorg — zo constateerden we — voor zowel de gemeenten als voor de predikanten. Voor gemeenten omdat het raakt aan de vraag of de zorg en het pastoraat aan gemeenteleden die jarenlang trouw de gemeente hebben gedragen nog kan worden geborgd. Nog los van de vraag dan hoe nog enige continuïteit en cohesie kan worden geboden in het leren, vieren, getuigen en dienen als levensfuncties van een geloofsgemeenschap. Het is een zorg voor de predikant omdat het ook eenvoudigweg raakt aan vragen rondom zijn bestaanszekerheid, en het eventueel moeten concurreren met emeriti, vrijwilligers en anders-opgeleiden die bereid zijn in hele kleine deeltijd aanstellingen in de gemeenten te werken. Binnen de beroepsgroep van doopsgezinde predikanten is er dan ook het besef dat dit een onderwerp is waaraan kwetsbare kanten zitten die raken aan je eigen plek als predikant en aan de verhouding met de gemeente, en soms ook aan die van samenwerking met collega's. Daarnaast zullen veranderingen in het kerkelijk landschap nieuwe en andere kwaliteiten competenties van predikanten vragen, en daarmee een herijking benodigen van de opleiding en nascholing. Goed en adequaat opgeleide predikanten zijn tenslotte ook in de toekomst in het belang van de (doopsgezinde) geloofsgemeenschap.

1.3 Literatuur

Als oriëntering op deze thematiek heb ik mij in belangrijke mate geconcentreerd op twee onlangs verschenen boeken. *Waar blijft de kerk? Gedachten over opbouw in tijden van afbraak*, van de rooms-katholieke theoloog Erik Borgman, en van de protestantse theoloog Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een post-christelijke*

⁹ Er is laatstelijk veel literatuur verschenen over vitalisering van kerkelijke gemeenschappen, voornamelijk van praktisch theologische aard, o.a. door Jan Hendriks op het gebied van de pastorale discipline kerkopbouw. Interessant is onder meer Sake Stoppels die nadrukkelijk een spirituele dimensie in beeld brengt. Zie: *Voor de verandering - Werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*. Zoetermeer, 2009. Hij stelt dat "Crisisbesef geeft voedsel aan (het verlangen naar) verandering, maar kan uiteindelijk de kar van werkelijke vernieuwing niet trekken. Enkel 'heilige urgentie' biedt de brandstof om te komen tot fundamentele verandering en vernieuwing van geloofsgemeenschappen." (p.12) Hij geeft hier aan dat het erom gaat om met elkaar tot gesprek te komen over de waardevolle betekenis die het Evangelie heeft voor het persoonlijk leven, voor de opbouw van de gemeente en voor de samenleving als geheel. Als er geen of weinig besef of ervaring is van deze reddende kracht anno nu, dan zal vernieuwing van de gemeente geen kans maken. Maar ook bij Stoppels ontbreekt het antwoord op de feitelijkheid dat om het 'gemeente-te-zijn' te kunnen ervaren, er ergens ook sprake moet zijn van een zekere getalsmatige massa.

*samenleving*¹⁰. Paas speurt naar het hart van kerkzijn, en daarbij put hij uit oudtestamentische en nieuwtestamentische bronnen, en ontwikkelt van daaruit een 'ecclesiologie' (visie op de kerk), toegesneden op de kerk als minderheid in een seculiere cultuur. Ook Borgman constateert de voortgaande afname van het aantal actieve en betrokken kerkleden, zowel bij katholieken als protestanten, alle pogingen om leven in de brouwerij te brengen ten spijt. Beide auteurs reflecteren op de ontwikkelingen van een kerk in de overgang naar een nieuw tijdperk dat niemand nog kent. De kerk is klaarblijkelijk door de tijd ingehaald. Proberen vast te houden aan wat was, is geen optie. Krimp en vergrijzing stellen veel kerken voor nieuwe vragen. Beide boeken kenmerken zich enerzijds door realiteitszin in hun analyse van "afbraak en verdamping" (Borgman) en als gevolg een tanende christelijke presentie (als main-stream kerken) in een 'post-christelijke' samenleving, en anderzijds door hun creatieve en inspirerend insteek; niet klagerig of tobberig. De kern van beider betoog is: leer leven met wat reëel is en geniet daarvan. Het is eigen aan de kerk dat zij voortdurend in transitie is, zich vernieuwt en aansluiting zoekt bij de ontwikkelingen in de samenleving. De kerk is verandering. Maar refereert daarbij steeds aan de wortels van haar geloven.

Mijn keuze voor deze boeken van beide auteurs is gelegen in het feit dat zowel binnen protestantse en ook rooms-katholieke kringen al langer wordt gereflecteerd op de invloed van fenomenen als krimp en vergrijzing binnen de kerk, en getalsmatig kleiner wordende geloofsgemeenschappen die zich genoodzaakt zien samen te gaan. Over deze kerkelijke systeemcrisis, veroorzaakt door maatschappelijke en binnenkerkelijke overgangprocessen, is inmiddels ook het nodige gepubliceerd. Het kan daarom leerzaam zijn te rade gaan bij andere denominaties dan de doopsgezinden. Er om heen raadpleegde ik daarom ook andere literatuur, zie daarvoor ook de literatuurlijst aan het eind van dit verslag. Verder heb ik met betrekking tot de implicaties die de bovengeschetste ontwikkelingen in kunnen gaan houden voor predikanten als beroepsgroep, een aantal documenten en nota's bestudeerd die de Protestantse kerk in Nederland (PKN) heeft afgescheiden. O.a. over de toekomst van de PKN in *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg* (2015). Met betrekking tot het veranderende kerkelijke landschap voor predikanten: *Kerk 2025, een stap verder* (2016), eveneens van de Protestantse kerk en *Roeping & Beweging, een gespreksnotitie over de mobiliteit van predikanten in de Protestantse Kerk*, (2013). Deze documenten getuigen van een voortgaande reflectie binnen de PKN op de vraagstukken van krimp en vergrijzing en wat dat eventueel betekent voor het loopbaanperspectief van predikanten binnen de PKN. Het tijdschrift *Kerk en Theologie*, eveneens van mainstream protestantse signatuur, bracht een themanummer uit: *Predikant voor de toekomst* (jrg. 66. no.4, 2015) dat beknopt ingaat op deze ontwikkelingen rondom het predikantschap in de veranderende kerkelijke context. Verder is informatief m.b.t. deze laatst genoemde thematiek, de website van het Verbandes der Vereine evangelischer Pfarrerinnen und Pfarrer in Deutschland e.V (www.pfarrerverband.de). Gezien de geheel andere positie van beroepsbeoefenaren in de Rooms-katholieke kerk heb ik de literatuur hierover buiten beschouwing gelaten. Alhoewel alweer wat gedateerd, raadpleegde ik vanuit doopsgezinde hoek *Een Gideonsbende. Doopsgezinde gemeenten en hun visie op voorgangers*, van Nanne E. Haspels. Een onderzoek naar het profiel van de doopsgezinde voorganger dat recht doet aan de huidige situatie binnen de gemeenten en mogelijkheden opent tot vernieuwing. Voorts las ik

¹⁰ Erik Borgman (1957), is lekendominicaan en hoogleraar publieke theologie aan de universiteit van Tilburg. Sinds vorig jaar is Borgman tevens verbonden aan het Doopsgezind Seminarium als visiting professor met als leeropdracht de positie en rol van de vrijzinnigheid in een gesecculariseerde tijd. Stefan Paas (1969), rekt zich tot de Christelijke Gereformeerde Kerk en is hoogleraar Kerkplanting en Kerkvernieuwing aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en hoogleraar Missiologie van het Westen aan de Theologische Universiteit Kampen.

enkele losse artikelen en bijdragen met betrekking tot dit onderwerp, in het besef overigens dat er veel meer is gepubliceerd dan ik in het relatief korte tijdsbestek van dit studieverlof tot mij heb kunnen nemen.

2. Het veranderende landschap

In dit hoofdstuk sta ik stil bij een aantal ontwikkelingen alsmede de snelheid van veranderingen die onze westerse samenleving in al zijn geledingen kenmerkt. Zij maken deel uit van het veranderend landschap; van de context waarin we kerk zijn, van datgene wat in ons bloed is gaan zitten.

Het 'veranderend landschap' is deels de uitdrukking van het door (godsdienst)sociologen gebruikte veelomvattende begrip 'postmoderniteit'. Binnen de theologie spreekt men afwisselend wel van post- en laatmodern, waarbij waarschijnlijk het laatste begrip correcter is maar het eerste vaker gebruikt wordt. Ik begeef me echter niet in de discussie, of we er niet beter aan doen te spreken van een post-, laat-, hyper- of tweede moderniteit, omdat dit een filosofisch debat is. Wat van belang is dat het begrip onze werkelijkheid probeert te articuleren: d.w.z. de kenmerken van onze westerse cultuur waarin we kerk-zijn van betekenis voorzien. In algemene zin wordt deze context gekenmerkt door de ervaring van samenhangloosheid en richtingloosheid van de geschiedenis, de grenzeloosheid van het bestaan, de alom aanwezige sociale media, keuzestress die jonge mensen ervaren, het als mens totaal op jezelf teruggeworpen zijn, het uiteenvallen van collectiviteit in individuen die hun eigen waarheid zoeken, de onveiligheid die daarin ervaren wordt, de groeiende sociale segregatie in de samenleving, consumentisme en de alomtegenwoordige geldmakerij als levensdoel, met als bijproducten armoede, verschraling van voorzieningen, sociale uitsluiting, globalisering, milieuverniëting en vooral vervreemding.

De kenmerken van een 'postmoderne' cultuur wordt door godsdienstsociologen en sociale wetenschappers verschillend beschreven. Ik probeer hier in een paar grove trekken, en in alle beperking, mijn bevindingen weer te geven van mijn grasduinen in de literatuur met betrekking tot dit onderwerp. Een eerste kernwoord om de postmoderne cultuur te typeren is *individualisering*. Dit is niet bedoeld als morele (dis)kwalificatie van een houding van 'ik-gerichtheid', maar een sociaal-cultureel proces waaraan mensen (vaak onbewust) deelhebben. Het beschrijft de werkelijkheid dat mensen de motieven en redenen voor hun handelen en denken steeds meer dienen te ontleen aan zichzelf¹¹.

Een tweede kenmerk van postmoderniteit noemt men *differentiëring*: het leven van mensen speelt zich af in vele verschillende werelden. De belangrijkste ontwikkeling in de samenleving is die van differentiatie. Differentiëring duidt volgens sociologen op het proces van het uit elkaar gaan en zich onderscheiden van verschillende levenssferen. In elk van die sferen wordt om zo te zeggen een functie van het menselijk leven verzorgd. We moeten dan denken aan onder meer de sfeer van de economie, het recht, de politiek, de religie, de wetenschap, maar ook aan het gezinsleven. Al die sferen, zo is de gedachte, begonnen zich in de moderne tijd te verzelfstandigen ten opzichte van elkaar. De samenleving valt uiteen in verschillende deelsamenlevingen¹². Er is niet langer sprake van één samenhangend geheel maar van vele losse sectoren met eigen regels en conventies. In elk van deze sectoren geldt een eigen cultuur waar andere normen en conventies

¹¹ Erik Borgman e.a. (red), *Hunkering naar heelheid. Over nieuwe religiositeit in Nederland* (Budel: Damon, 2003). 25 e.v.

¹² Dekker, *Zodat de wereld verandert, over de toekomst van de kerk* (Baarn: Ten Have, 2000). 46.

gelden. Op het vlak van de samenleving als geheel zien we dat de verschillende sferen geen duidelijke, hiërarchisch geordende samenhang meer hebben. Het is immers steeds minder zo dat vanuit één sfeer, vanuit de politiek bijvoorbeeld, de andere 'aangestuurd' wordt.

Dit geeft een ervaring van pluralisme, ook binnen het bewustzijn van het individu zelf. Hoewel dit laatste niet altijd als probleem gezien wordt, lopen mensen soms wel vast door gebrek aan oriëntatie of aan een helder referentiekader. Godsdienstsociologen maken duidelijk dat steeds minder mate de waarden die Nederlanders in gezin en werk onderschrijven, nog worden beïnvloed door hun religieuze overtuigingen. Gerard Dekker merkt in die zin op: "... de samenleving wordt in de belevingswereld van mensen abstract; ze hebben er geen inzicht in en ze hebben er ook geen greep op"¹³.

Een derde kenmerk is het streven naar *authenticiteit*. Door het ontbreken van een 'hoger gezag' moeten mensen zichzelf 'ontwerpen', hun eigen zelf zoeken. Niet alleen is dit noodzakelijk, het is ook een persoonlijke behoefte. Charles Taylor spreekt van het morele ideaal van het huidige individualisme¹⁴. Hij acht het onderkennen van deze morele kern essentieel, omdat dit de mogelijkheid van intersubjectieve dialoog over waarheid en normativiteit open houdt. Omdat men niet kan terugvallen op een andere instantie dan het eigen zelf, wordt het eigen levensverhaal voor velen een bron van zingeving: de eigen geschiedenis is het materiaal om identiteit, het hogere doel of de zin van het leven te ontdekken.

Hiermee verbonden is een vierde kenmerk: *ont-traditionalisering*. Tradities zorgden in het verleden voor een soort gezaghebbende regulering van het persoonlijke leven. Gedrag en keuzes waren min of meer voorgeschreven of vanzelfsprekend. Nu dient echter ieder zelf te kiezen. Dit betekent niet zonder meer de verdwijning van tradities, omdat tegelijk de behoefte groeit aan een eigen wereld waarin men zich veilig voelt. Zelfgekozen tradities kunnen hierin voorzien, wat we ook zien in een hang naar ritualisering (het vieren of gedenken van ingrijpende gebeurtenissen door middel van zelfontworpen rituelen, nieuwe vormen van rouwen, etc.).

Wanneer we deze ontwikkelingen in ogenschouw nemen, dan zullen we herkennen dat er zich ook binnen de kerken zelf een tendens aftekent van afstand-nemen van voorgegeven overtuigingen. Ook kerkelijke gelovigen brengen bewust of onbewust steeds meer een zekere scheiding aan tussen de verschillende levenssferen waarin ze verkeren. In dit geval tussen de wereld van het geloof, en de wereld van politiek, moraal, gezin en werk, enz..

Laat ik nog even terugkomen op het kenmerk van differentiëring. Op het vlak van het individu kan differentiëring ervaren worden als een tendens tot versplintering van het leven: in elk van de afzonderlijke levenssferen gelden onderscheiden specifieke waarden, regels en doelen. Ongestraft de waarden, regels en doelen van het ene subsysteem overhevelen naar het andere kan niet. Men kan bijvoorbeeld niet collega's op het werk met dezelfde gevoelens tegemoet treden als vrienden en partners. Of de uitslag van wetenschappelijk onderzoek via democratische verkiezing bepalen; we kunnen in de sfeer van het recht niet calculerend in termen van winst en verlies denken zoals in de sfeer van de economie wel het geval is. Op het vlak van het individu is er echter nog meer aan de hand. Het beeld dat de sociologie voorschotelt van ons leven, is dat we als het ware

¹³ Gerard Dekker, op. cit. p. 49.

¹⁴ Charles Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen: Kok/Agora z.j. 1996) 35.

voortdurend 'switchen' van de ene 'wereld' naar de andere. Mensen zijn immers, om maar wat te noemen, economisch actief als bijvoorbeeld consument, spaarder, investeerder, maar ze zijn ook werknemer, ouder, stemgerechtigde, onderzoeker, kerklid, bestuurder, sporter, lid van een politieke partij, een actiegroep, etc. Daarbij worden ze geconfronteerd met een veelheid aan waarden en regels die nogal eens tegenstrijdig zijn. En dat maakt, dat we vandaag de dag niet alleen pluraliteit, een veelheid aan opvattingen tussen individuen zouden aantreffen, maar ook dat we pluraliteit binnen ons voelen. Deze handelingssferen neigen er naar om zich van elkaar te onderscheiden, maar die scheidingen zijn niet altijd even duidelijk en netjes. De sferen raken en overlappen elkaar soms op onverwachte wijze. Bijvoorbeeld de sport, die meestal niets, maar soms ineens heel veel met politiek te maken heeft. Het is het gevolg van een steeds complexer wordende samenleving - waarin dus aan de ene kant elk van die sferen steeds meer autonoom worden, maar elkaar een enkele keer op de meest onverwachte wijze toch snijden.

De Poolse socioloog Zygmunt Bauman, noemt dit 'Liquid modernity', de 'vloeibaarheid' van het moderne leven. Het heeft volgens Bauman ons denken over de hedendaagse wereld ingrijpend veranderd. Mondialisering is niet iets wat wij willen, maar iets dat ons overkomt zonder dat we erom gevraagd hebben. Voorheen maakten economische, politieke en kerkelijke structuren het leven overzichtelijk voor mensen. Zoals ook de typisch Nederlandse 'verzuiling' van de maatschappij waarin het verenigingsmodel populair was. Alle zekerheden waar de twintigste eeuw op gebouwd was, zijn inmiddels geërodeerd: de kerk, het huwelijk, vakbonden, de natiestaat. Bauman schrijft: 'In een vloeibaar modern leven zijn er geen permanente bindingen meer. Ook romantische liefdesverbanden worden met even groot gemak aangegaan als beëindigd. Als we verbindingen al tijdelijk aangaan, moeten ze losjes geknoopt worden, zodat ze ook weer losgemaakt kunnen worden.' In plaats van verbonden burger is de mens in zekere zin tot ongebonden consument geworden waarbij iedereen in chronische onzekerheid leeft.

Omdat mensen niet meer heel hun leven in dezelfde omgeving verkeren, wisselen de contacten die zij aangaan ook regelmatig. Zij bewegen zich, zoals we zagen, in verschillende (sociale) netwerken. Onze levens vereisen dat we flexibel zijn, en bereid zijn om elk moment onze strategie aan te passen en loyaliteiten in te wisselen. Sociale vormen en instituties kunnen niet langer dienen als referentiekader voor ons handelen en onze langetermijnoriëntaties. Kortom, alles is wankel en onzeker; het werk en de eisen die het stelt, levensstijlen, de must-haves en het aanzien dat ze verschaffen, en zelfs menselijke relaties. Dat was anders in de fase van solid modernity (vanaf 1800), zoals Bauman de periode noemt die voorafgaat aan liquid modernity. Nu lijkt niets meer duurzaam. We zijn genooddaakt steeds andere manieren te vinden om ons leven in te richten. En onderlinge verbindingen zien te leggen temidden van een lange reeks van kortetermijnprojecten en -gebeurtenissen die samen geen tijdsverloop beslaan waarop we termen als 'carrière' en 'voortgang' nog zinvol zouden kunnen toepassen.

We leefden tot voor kort nog met verwachtingen die gebaseerd waren op het idee, dat de genoten opleiding afdoende duurzaam is, dat we een onveranderlijke identiteit hebben, en dat we kunnen rekenen op blijvende verbintenissen met onze partners. Maar, schrijft Bauman¹⁵, men kan niet meer op zijn arbeidsplaats rekenen, zelfs niet meer op zijn opleiding en vaardigheden. Met andere woorden, we zijn daarin *on-wetend* geworden. Een goede betrekking bij een prestigieus bedrijf is geen garantie op behoud van een

¹⁵ Zygmunt Bauman, Vloeibare tijden, leven in een eeuw van onzekerheid. (Utrecht: Klement/Pelckmans 2011) 93v.

arbeidsplaat bij een reorganisatie of fusie. Steeds verdergaande flexibilisering van arbeid maakt arbeidskrachten *machteloos*. En er komt nog een derde element bij, aldus Bauman dat psychologisch desastreus is, de *vernedering*. Verlies van baan wordt door de betrokkene zelf kwalijk genomen en gerelateerd aan het onvoldoende competitief of flexibel-zijn. Het werpt dus een schaduw op de eigen persoonlijkheid. Het zijn deze drie elementen - onwetendheid, machteloosheid, vernedering - die Bauman's vocabulaire over vloeibare moderniteit karakteriseren¹⁶.

Zijn maatschappijbeeld roept de vraag op wat het betekent, te beseffen dat we als het ware altijd in verschillende werelden, in stukken en brokken leven, én, wat voor consequenties het heeft nu we steeds meer ervaren, dat we van de belangrijke beslissingen in ons leven op z'n minst rekenschap moeten afleggen alsof het onze bewuste en vrije keuze was? Is zo'n besef eigenlijk wel reëel, is het, anders gevraagd, wel leefbaar? Daarbij komt nog de veronderstelling dat we in een cultuur leven die juist het besef cultiveert dat het uiteenvallen van ieders leven tegengegaan moet worden. Dat blijkt uit de voortdurende roep om je eigen, ware 'zelf' te vinden en te verwerkelijken. De authenticiteit van het zelf is niet alleen een vrijblijvend streven, maar een dwingend voorschrift, zo blijkt uit talloze workshops die aangeboden worden, uit sollicitatietrainingen, reclamecampagnes (feitelijk door je aan te passen aan wat de vermarkte samenleving wil) en niet te vergeten, de diverse reality TV programma's. Tegelijkertijd is het juist vanuit dit verdergaande proces van individualisering dat we kunnen begrijpen dat er een nieuw-religieus verlangen ontstaat en er ook vormen van nieuwe religiositeit opkomen.

Op deze vraag: Hoe te leven in een meervoudig bestaan? constateren we enerzijds dat de ontkerkelijking en zelfs ontchristelijking doorgaan, terwijl we aan de andere kant kunnen vermoeden dat de godsdienstigheid of religiositeit misschien juist wel toeneemt. Die manifesteert zich dan als een 'zoekreligiositeit' die zich kenmerkt door veel belangstelling voor zingevingsvragen, een hoge mate van religieuze individualisering, pluriform religieus verlangen en de behoefte aan zin en houvast in de complexiteit van de samenleving¹⁷.

Ik haal hier kort de Engelse theoloog Stuart Murray aan, die zich geïnspireerd weet door de anabaptistische geloofstraditie. Hij stelt dat de post-christelijke cultuur die eens diep beïnvloed was door christelijk geloof, als gevolg van de hierboven geschetste ingrijpende paradigmawisselingen aan het verdwijnen is. "European Christendom is dying. Whatever our assessment of Christendom – a necessary compromise that resulted in a rich and remarkable culture, or a perversion that distorted Christianity for centuries – this era of European history is ending. The pretence of a Christian society is fading. Imposing Christianity has in the long run not worked. The church's alliance with power, wealth and status is now a stumbling block. Christianity is widely perceived as passé. The church is

¹⁶ Doordenkend op de opvattingen van Bauman vertaalde Peter Ward dit naar een manier van kerk-zijn in *Kerk als water. Een vloeibare manier van kerk zijn*. Kampen, (2003). Hij ziet daarin het geheel van relaties en communicatiestromen; de informele gemeenschap en lossen vormen van verbondenheid. Die vloeibare kerk staat tegenover de statische kerk die gekenmerkt wordt door deelname aan de organisatie (kerkbezoek, vrijwilligerswerk), eenvormig (familiaal-burgerlijk) gedrag, en toewijding aan de club. Ward, die jongerenpastoraat en catechetiek doceert op King's College in Londen, stelt zich voor hoe de kerk eruit zou zien wanneer ze zich nu echt zou beschouwen als deel van de hedendaagse flexibele, mobiele samenleving waarin mensen zich eerder zien als consumerende individuen dan als leden van een collectief. Kerk-zijn waaiert uit, aldus Ward, naar onverwachte plaatsen: kleine groepen van christenen die elkaar bijstaan, de bijbel lezen en samen bidden. De spannende vraag is echter: is het niet onvermijdelijk dat deze vloeibare kerk oplost in haar culturele omgeving en dus verdwijnt, tenzij ze in verbinding staat met solid church ('statische kerk')?

¹⁷ Ton Bernts & Joantine Berghuijs, *God in Nederland* (Utrecht: Ten Have, 2016)

regarded as an obsolete and instinctively oppressive institution. Post-Christendom is with us...". Murray's historische analyse geldt zeker voor de institutionele uitdrukkingen van een gekerstende samenleving. Desondanks spelen latente christelijke thema's en waarden er blijkbaar nog steeds een rol, misschien een grotere rol dan deze en gene lief is.

Want er zijn er volop aanwijzingen dat wezenlijke thema's van het christelijk geloof nog diep verankerd liggen in onze cultuur. Neem de liedjes van 'The Passion', de populaire tv-versie van het lijdensverhaal van Jezus; allen gaan over hoop en verlangen: van en voor mensen die geloven en handelen omdat dat opstandingsgeloof voor hen waar is. Maar ook van en voor mensen die geloven en handelen alsof het waar is, zelfs al zeggen ze er niets van te geloven. De populariteit van 'The Passion' laat zien dat het christelijke verhaal op de één of andere manier een afdruk heeft achtergelaten in onze cultuur, en veel mensen bewegen zich nog onbewust in dat patroon. De spannende vraag is dan: is dat gevoel, die moraliteit door te geven aan anderen zonder het oorspronkelijke verhaal te laten horen? Ook in die zin is er sprake van een transitionele cultuur, een cultuur in verandering.

Religiositeit neemt dus niet of nauwelijks af maar schiet wortel buiten institutionele kaders om en zoekt haar eigen weg. Dynamisch en open, persoonlijk getint en actief, niet institutioneel en pragmatisch – zo ziet de onder moderne Nederlanders dominante visie op religie er op dit moment uit: geloof is een keuzemogelijkheid. Niets meer dan dat. Je kunt ook niet geloven en dat is prima. Maar om te illustreren hoe lastig het is daar een goed beeld van te krijgen, het volgende: op de vraag aan mensen of ze in God geloven, en de vraagsteller is niet heel specifiek over de god in de vraagstelling, zal ongeveer 70% van de geïnterviewden positief antwoorden. Is de vraag: geloof je in Jezus als zoon van God, dan daalt het aantal positieve respondenten significant. Met andere woorden, hoe meer de vraag in dogmatische kaders wordt geplaatst, hoe lager het aantal positieve antwoorden, en omgekeerd.

Diezelfde Murray constateert dan ook dat de wijze waarop mensen (gaan) participeren in kerken de laatste decennia sterk aan verandering onderhevig is. 'Belonging' (de ervaring ergens bij te horen) en 'behaving' (ernaar handelen) gaan in een postmoderne cultuur chronologisch vooraf aan 'believing' (geloven). Met andere woorden, mensen raken meestal eerder bij een kerk betrokken omdat zij op zoek zijn naar een ervaring van verbondenheid, dan dat zij bewust zoeken naar de inhoud van christelijk geloven¹⁸.

Maar ook een soort omgekeerde beweging tekent zich af. Ook de geloofsgemeenschap zelf kan zich niet onttrekken aan de paradigmawisselingen en waarden in cultuur en samenleving. Sociale groepen, culturele normen, instituties, ontwikkelingen, morele tradities en volkswijsheid beïnvloeden nu eenmaal ons individuele gedrag en onze attitudes en vormen ons karakter. De processen van differentiëring, subjectivering en individualisering die in de samenleving opgeld doen, zijn net zo goed van invloed binnen de groep mensen die de kerkgemeenschap vormen. Het leidt er bijvoorbeeld toe dat het aspect van beleving van mensen steeds meer de nadruk krijgt. De sociologe Grace Davie spreekt hier van een grote cultuuromslag, die alle instituten treft: bijvoorbeeld in de omslag van obligation naar consumption¹⁹. Het zwaartepunt van het geloofsleven verschuift, weg van het collectieve en naar de persoonlijke pelgrimage. De kerk is daarbij faciliterend. 'Ik ga naar de kerk omdat ik dat wil, zolang als de kerk geeft wat ik zoek, maar ik heb geen

¹⁸ Zie Stuart Murray, *Church after Christendom* (Milton Keynes: Paternoster Press, 2004) 9-38

¹⁹ Grace Davie, *The Sociology of Religion* (London: Sage, 2007), p. 96

verplichting om de kerk te bezoeken of daarmee door te gaan als ik dat niet meer wil'. Anders gezegd: loyaliteit en committent van van gemeenteleden neemt af. Wordt niet voldaan aan de eisen die men stelt, dan stemt men met de voeten. De godsdienstsocioloog Gerard Dekker stelt m.i. terecht, als hij wijst op de ontwikkelingen in de geloofsgemeenschap; "levend in een bepaalde samenleving gaat de cultuur van die samenleving ons als het ware in het bloed zitten²⁰."

Na dit alles klinkt het bijna als een open deur, maar het is goed ons te realiseren, dat de fase van achteruitgang waarin de kerk verkeert, blijkbaar vooral een probleem is voor degenen die zich binnen de kerkmuren bevinden.

3. Samenvatting van hoofdlijnen in *Waar blijft de kerk en Vreemdelingen en Priesters*.

Beide auteurs, Erik Borgman en Stefan Paas, beschrijven het veranderend landschap van binnenuit. Met name dat van en in de kerk zelf. De samenleving verandert, en daarmee ook het religieuze landschap, d.w.z. dat enerzijds religiositeit en spiritualiteit zich meer en meer buiten de traditionele institutionele kaders plaatsen, samen met de fenomenen van krimp en vergrijzing stelt dat veel kerken voor vragen. De auteurs reiken geen oplossingen aan, noch methodes die het tij zouden moeten kunnen keren²¹. Ze schetsen dat het steeds duidelijker wordt dat kerken niet op de oude manier verder kunnen gaan. Borgman en Paas zijn twee stemmen in het actuele debat over de toestand en taak van de kerk die ondanks hun verschillen ook overeenkomsten vertonen. Ze zijn nuchter en eerlijk over de krimp en afbraak van de kerk. Ze willen niet terug naar het verleden, en stellen vast dat oude vanzelfsprekendheden voorbij zijn. Beide auteurs komen niet met succesformules. Toch schrijven ze bevlogen, gelovig en spiritueel over de kerk van nu en morgen. Dat maakte het lezen van beide boeken voor mij toch ook wel tot een bemoedigende ervaring.

Borgman is een rooms-katholiek theoloog. Dat komt in zijn boek *Waar blijft de kerk* ook tot uiting. Hij citeert regelmatig en met instemming uit conciliedocumenten of pauselijke brieven. Daarnaast bevat het boek een wat meditatief gekleurd hoofdstuk over de rozenkrans. Vervolgens werkt hij het fundamentele belang uit van de eucharistie, om de gerichtheid van God op de mens en omgekeerd te verduidelijken²². In die gerichtheid spelen begrippen als liefde, verlangen en dankbaarheid een belangrijke rol. Maar het katholieke zit vooral in de centrale visie op de kerk als sacrament²³ (zichtbaar geloofsteken). Genade-ervaring is altijd bemiddelde ervaring. De werkelijkheid verkrijgt daarmee tekenkarakter in haar verwijzing naar het heil van Godswege. Wij dragen de kerk niet, de kerk draagt ons, stelt Borgman. Stefan Paas, de auteur van *Vreemdelingen en*

²⁰ Dekker, op.cit., p. 45.

²¹ Volgens Stoffels, in een interview in de Volkstrant van 17 febr 2015, worden de protestantse en katholieke kerken met dezelfde problemen (vergrijzing, leegloop, minder geld, minder dominees/pastors) geconfronteerd. Door hun gezagsstructuur gaan ze daar wel anders mee om. "Bij de katholieke kerk is het top-down. Kardinaal Eijk voegt parochies samen en sluit kerken. Het verzet daartegen reikt soms tot landelijk niveau. Bij de protestanten worden ook wijkgemeenten gefuseerd en kerken gesloten, maar dat zijn meestal min of meer democratische beslissingen in een plaatselijke gemeenschap. Het verzet daartegen blijft vooral lokaal."

²² Borgman, op.cit., p.76v.

²³ In *Lumen Gentium* (Licht van de Volkeren), de titel van de dogmatische constitutie van het Tweede Vaticaans Concilie over het dogmatisch kerkverstaan (ecclesiologie) van de Katholieke Kerk. De constitutie begint met het citaat 'Christus is het licht van de volkeren'. In *Waar blijft de Kerk* sluit Borgman aan bij deze de visie die in *Lumen Gentium* wordt ontvouwt. Bron: <https://www.rkdocuments.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=617>. Geraadpleegd in augustus 2016.

Priesters, komt uit de wat meer orthodoxere protestantse hoek. Paas is hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen en doceert missiologie en interculturele theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij was achtereenvolgens evangelisatie-consulent, lector gemeente-opbouw en missionair opbouwwerker in Amsterdam voordat hij aan de universiteit ging doceren. Van de pioniersplek Via Nova in Amsterdam²⁴ was Paas een van de oprichters. Via Nova kenmerkt zich onder meer doordat het mikt op hoogopgeleiden en veel ruimte maakt voor kunst en klassieke muziek in de kerkdienst. Hij ziet bijvoorbeeld dat het de jonge generatie lukt om 'robuust geloof' te combineren met openheid, beleving en het zoeken naar authenticiteit. Zijn publicaties hebben allemaal iets te maken met de vraag hoe kerk en geloof ervoor staan, tegen de achtergrond van de hedendaagse cultuur. Paas onderzoekt in *Vreemdelingen en Priesters* hoe de afkalvende christelijke minderheid in een post-christelijke cultuur missionair kan zijn.

Paas en Borgman redeneren vanuit een 'voorzichtig volkskerkbegrip', d.w.z. vanuit de betekenis; kerk voor het volk. Het is goed dat ecclesiologische uitgangspunt in het oog te houden²⁵. Waar de ecclesiologie zich verbindt is de gedeelde opvatting dat het steeds gaat het om de vraag hoe de onzichtbare Christus zich tot de zichtbare werkelijkheid verhoudt. Ik breng beschrijf hier heel beknopt enkele hoofdlijnen. Vanuit rooms-katholiek perspectief is van oudsher de ecclesiologie geconcentreerd op de kerk als instituut en als mystieke gemeenschap. Sinds het Tweede Vaticaans Concilie verschuift de aandacht naar de kerk als sacrament en gaat de ecclesiologie ervan uit dat de Geest zowel binnen als buiten de kerk werkzaam is. Doel van de kerk is het tot stand brengen van religieuze communicatie. Dat houdt in dat aan elementen van de ons omgevende werkelijkheid een religieuze betekenis wordt verleend, zodat zij verwijzen naar de tegenwoordigheid van Gods heil. Voor Borgman is de grondgedachte dat de kerk geldt niet pas iets wordt als er gelovigen zijn, maar zij is al iets voordat zij iets gedaan hebben.

Voor het protestantisme is de kerk een (heils)instrument van God voor de verkondiging van Gods Woord (Luther/Calvijn). Ooit gericht op de kerstening van de samenleving is tegenwoordig de grondgedachte dat de kerk dienaar is, en instrument van het ophanden zijnde Rijk van God, niet de realisering ervan. Overigens is er binnen de bandbreedte van het huidige protestantse kerk; variërend van orthodox hervormden, lutheranen, de Église Wallone tot vrijzinnig hervormden, ook diversiteit in ecclesiologische opvattingen. Daarnaast is er een brede stroming die een toevlucht biedt aan individuele vroomheid (Piëtisme) zoals baptisten en pinkstergemeenten.

Vanuit de doopsgezinde traditie wordt de kerk (gemeente/broederschap) gedefinieerd als een gemeenschap die tot stand komt door de doop op belijdenis van geloof. Kenmerkend voor de zestiende-eeuwse dopers was het begrip 'restitutie'; terugkeer naar de nieuwtestamentische gemeente (en geen hervorming van de kerk, die ze de reformatoren verweten). De doopsgezinde identiteit kenmerkt zich van oudsher door de doop voor volwassenen, individuele geloofsvrijheid en een op de Bijbel en praktische ethiek georiënteerde levenswijze. Het kerk-zijn van doopsgezinden is gegrond in de opvatting dat

²⁴ Naast Via Nova is ook bekend de pioniersplek 'Zingeving op de Zuidas'. Wat deze en andere 'stadse kerken' met elkaar gemeen hebben, is dat ze missionair zijn en aansluiting zoeken bij niet-kerkelijken. Ze beantwoorden aan de behoefte om kennis te maken met de rijke traditie aan bijbelse kennis en theologie, en hameren op gemeenschapszin in een individualistische maatschappij en ze willen het geloof relevant maken voor de maatschappij door zich bijvoorbeeld in te zetten voor vluchtelingen of buurtbewoners. Bron: <http://www.vianova-amsterdam.nl>. Geraadpleegd in augustus 2016.

²⁵ Beiden wijzen een theocratisch geladen volkskerkbegrip af: de volkskerk als kerk van het volk, waarbij kerk en natie gedeels samenvallen.

de gemeente een gemeenschap van door Christus geroepenen is. Het geroepen-zijn vraagt om een antwoord, een menselijk 'ja' om deel uit te maken van die gemeenschap die Christus viert (sacramenten) en betuigt (prediking) en leeft (de ethiek). (Hand. 2.41-47, Hand 4.32-37, 1 Petr. 2.9). Geloven is niet louter een innerlijke en individuele zaak. Het nieuwe leven van gehoorzaamheid aan Christus neemt in de gemeente vorm aan. Wie Christus volgt, komt in deze wereld apart te staan (vreemdeling) en daarmee wordt de kerk, in de woorden van Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas, als een alternatieve 'politieke' gemeenschap in deze wereld. Maar als (anabaptistische) tegencultuur heeft dat soms geleid tot (te) hoge verwachtingen ten aanzien van de geloofsgemeenschap; als heilig en zuiver en zonder vlek of rimpel, en daarbij te lage verwachtingen van de wereld, aldus Paas²⁶. Onze doopsgezinde gemeenten lopen inmiddels niet meer over van deze vreemdelingschap. Ook zij worden gekenmerkt door onzekerheid en veranderingen op het gebied van maatschappelijk en kerkelijk leven. Dat vraagt een hernieuwde doordenking van identiteit: wie zijn we en waar staan we voor en als doopsgezinde gemeente? En wat is onze toegevoegde waarde in de samenleving? Ook hier gaat het om een traditie in transitie waarbij enerzijds geprobeerd wordt trouw te blijven aan vragen rondom identiteit, anderzijds zoekt naar vernieuwende vormen van gemeente-zijn die recht doet aan vragen van mensen rondom zingeving, maar die zich niet meer vanzelfsprekend aansluiten bij een gemeente.

Vertrouwen

Er mag dan ook weleens wat meer getuigenis klinken, en met meer vertrouwen in God gesproken worden. Dat vindt zowel Paas als Borgman. Volgens de laatste is bescheidenheid vaak een schaamlap voor angst. Gaande weg mijn lezen van beide auteurs ontwikkelde zich in mijn gemoed een dubbel gevoel. Enerzijds een kiem van optimisme: "Het heil van God strekt zich verder uit dan wij zien", zegt Paas ergens. "De kerk hangt niet van ons af", zo onderstreept Borgman. Maar wat de toekomst van de kerk betreft komt het wèl op ons aan, denk ik dan. Dat laatste zou best een beetje de achilleshiel van Borgmans' betoog kunnen zijn. Want in de praktijk van alledag moet de kerk toch ook gewoon georganiseerd en draaiende worden gehouden.

Hij klinkt mij hier teveel als de transitie-manager die een optimistische twist probeert te geven aan een pijnlijk transitieproces. Deze associatie komt bij mij op als Borgman in de inleiding van zijn 'Waar blijft de Kerk' voorstelt om 'de berichten over krimp en de prognoses over afbraak te beschouwen als een list van de Heilige Geest²⁷'. Volgens Borgman is de listigheid van de Heilige Geest gelegen in het afgeven van een signaal. Een 'wake-up-call', om de vraag achter de kerkelijke afbraak te stellen: de meest elementaire religieuze vraag: "wie en wat is God en wat betekent het om in hem te geloven?" De juiste focus ligt dan niet bij plannen die wijzelf bedenken om uit het slop te geraken, maar bij het ontdekken welke plannen er met ons zijn, wat het betekent om ècht kerk te zijn. Dit klinkt als een slimme managerstruc om een negatieve ontwikkeling een positieve draai te geven. Maar verder lezend valt te ontdekken dat Borgman met zijn boek een theologische visie wil bieden op de kerk, en juist wars is van de management - benadering. De kerk is geen bedrijf, ze is een sacrament²⁸. Het betekent dat de kerk een plek is waar zichtbaar wordt dat God bij de wereld is, en dat mensen bij elkaar horen. Los van de vraag of ze dat weten of willen. Het gaat, betoogt Borgman, om een fundamentele

²⁶ Paas, op.cit., 75

²⁷ Borgman op.cit., 11.

²⁸ Borgman op.cit., 41.

kijk op wat de kerk is en waar zij voor staat. De kerk is teken en instrument van Gods verbondenheid met deze wereld. Die verbondenheid is er al en daarvan getuigt de kerk. Die verbondenheid verdwijnt ook niet als er minder mensen in geloven. De katholieke vraag is dus: wat voor teken van Gods presentie is de kerk in dorpen of wijken, als eerst de supermarkt verdween, toen het postkantoor en als dan ten slotte de kerk ook nog zegt: 'Nou, wij gaan er ook vandoor'? 'Alles wordt minder, en nou gaat God ook nog weg?' Dat voedt de verwezing waarop het populisme een reactie is. De organisatorische benadering van de kerk, het 'managen van de krimp' zoals dat tegenwoordig heet, doet volgens Borgman geen recht aan wat kerk in de eerste plaats is: een geschenk van God aan de wereld. Zelfs als er steeds minder mensen zijn die dat geloven.

Ook is Borgman kritisch op het moderne idee dat de kerk een organisatie is met als product een bepaalde boodschap. Er wordt vaak gezegd dat de kerk te ouderwets over zichzelf zou denken, meent hij, maar ze denkt in dit opzicht juist te modern. Alsof haar verkondiging haar product is. "Alsof de krimpende kerken kleine dorpsfilialen van de Albert Heijn zijn, die maar moeten sluiten. En dan maken we elders een andere Albert Heijn nog wat groter, we passen de parkeerplaats aan en dan is het probleem opgelost. Dat is mij te modern bedrijfsmatig en bestuurlijk"²⁹.

Tegelijkertijd wijzen zowel Paas als Borgman in eenzelfde richting: de kerk is onmisbaar voor (blijven) geloven in een seculiere tijd. En die kerk moet veranderen. Het is onvermijdelijk dat zij zàl veranderen, genoodzaakt door de enorme leegloop. En zij moet veranderen, om voor de gelovigen van de toekomst in hun context een huis te zijn om in te wonen, een thuis te zijn om terug te keren, en een broedplaats van geloven om nieuwe kracht op te doen om in de samenleving christen te zijn. Samengevat geven beide auteurs een even nuchter als bezield antwoord op de crisis die de kerk ervaart: sta niet stil bij de resten van wat ooit was, maar zie de uitdaging en de roeping in wat zich hier en nu aandient. Daarmee zijn beide boeken gericht op wat mensen nodig hebben die blijven.

Drie dingen

In de ogen van beide auteurs zijn er drie dingen nodig. De eerste is realiteitszin, de tweede benadrukt het belang van visie, en als derde het behouden van hoop en inspiratie. Ik thematiseer ze hieronder.

Realiteitszin

Waar staan we in onze context? De zaken die kerken van oudsher bieden: zoals meditatie, bezinning, visie op- en duiding van ontwikkelingen, en rituelen op markeringspunten in het leven, die worden ook buiten de context van de kerk aangeboden. Anderen zijn er overigens van overtuigd dat de hedendaagse mens de kerk sowieso niet nodig heeft omdat mensen, evenals op andere terreinen van het leven, heel goed in staat zijn zelf keuzes te maken die hem of haar ondersteunen in het leiden van een zinvol leven. En in de kerk zelf, de gedachte dat 'de wereld' getransformeerd moet worden door de kerk, die is illusoir gebleken. Daarom kun je natuurlijk het verdwijnen van kerken betreuren. Net zoals het jammer is dat er een buurt- of dorpswinkel sluit omdat de supermarkt goedkoper is en meer keuze biedt. Of dat boekwinkels dichtgaan omdat er minder gelezen wordt. "Waarom zouden we dan ook niet kunnen zeggen: als er geen gelovigen meer komen verliest de kerk haar bestaansrecht?"³⁰ Paas wijdt een belangrijk deel van zijn boek aan het bespreken van hardnekkige denkbeelden waarvan we ons zouden moeten losmaken:

²⁹ Aldus Borgman in een interview in Trouw van 16/10/2015. 'De kerk is geen Albert Heijn'

³⁰ Borgman, op.cit., 37

enerzijds van de 'volkskerkelijke' gedachte dat de kerk faalt als zij niet het hele volk weet te 'kerstenen'. Maar aan de andere kant van het spectrum is er ook het beeld van de kerk als 'tegencultuur'³¹, die de wereld genadeloos confronteert met haar tekorten en wijst op de route naar het ware leven en waar kerk-zijn is een zaak van radicale heiliging.³² De kritische kanttekening die hij bij beide posities plaatst is dat mensen zodanig belast worden door het ideaal, dat de vreugde om het kerk-zijn ernstig wordt ondermijnd en dat waar het ten diepste in de kerk om gaat, op afstand komt te staan. Naast deze analyse noemen zowel Paas als Borgman de huidige impasse een begin van verandering. In wat we doorgaans waarnemen als problemen, zou de kerk volgens Borgman kunnen leren de kiemen te zien van de toekomst die God bezig is te geven.³³ Wie bewust met lege handen staat, creëert ruimte. De ruimte die bestemd is voor een ander verhaal, en die niet wordt geannexeerd door de bestaande orde en de huidige realiteit van zorgen om krimp en financiële tekorten. Wat de essentie is ontdek je pas als je niets meer hebt. Maar om deze beweging te kunnen maken moeten we er allereerst naar verlangen dat iets nieuws nodig is. Daar zit volgens Borgman op dit ogenblik het probleem.

Vernieuwende visie.

Een vernieuwde visie is geen herhaling van oude modellen die niet meer werken, en die gaan werken als onmogelijke eisen of idealen waar mensen zich aan vertillen. De kerk is in transitie. Zoals ze door de geschiedenis heen altijd is geweest, benadrukt Paas. Het is in elke tijd weer een uitdaging mee te bewegen met de veranderingen in de cultuur, zonder je daaraan over te leveren. Nadruk op dit bewegende karakter werpt een licht naar voren op het mysterie van het in wording zijnde en komende koninkrijk, aldus Borgman.³⁴ Hoewel ik ook geloof dat daar net iets iets meer voor nodig is dan het beklemtonen van het sacramentele karakter van de kerk. Ook zoiets als creativiteit en inventiviteit. Borgman nuanceert het ook op het moment dat hij pleit voor een ontvangende kerk die antwoordt op wat zij op haar pad vindt, op wat haar overkomt, zoals hij ook pleit om 'organiseren' te verstaan als geduldig wachten op wat op ons toekomt. Zijn kritiek is dat op dat punt de kerk te veel van 'de wereld' is geworden, door aan te sluiten bij het gangbare denken; dat als wij het niet plannen en geen oplossing verzinnen die er ook niet is. Dus wordt nog vastgehouden aan wat er is, om maar niet helemaal niks te hebben. Borgman ziet dat als een averechtse aanpak, óók in religieuze en theologische zin. Je houdt iets vast om inhoudelijke redenen, niet omdat je dan tenminste nog iets hebt. We zouden moeten vragen om de gave om op een heel andere manier te kunnen gaan kijken. Met de woorden van de blindgeborenen die langs de weg zitten als Jezus Jericho binnenkomt: 'Dat onze ogen open gaan' (Matt. 20. 33). Niet weglopen voor de situatie waarin we ons bevinden, bepleit Borgman, geen revolutie afkondigen, maar oog hebben voor de wegen die de Geest wijst. De neergang van de kerk "vraagt niet om nieuwe pr-strategieën, maar om bezinning op de vraag wat de kerk eigenlijk is", zegt theoloog Borgman. We doen er beter aan ons weer te laten raken, zo valt zijn betoog samen te vatten. Volgens Paas is het mogelijk voor de kerk van vandaag om hoopvol en betrokken een plek in de wereld in te nemen. Net als ooit het oude Israël bevindt de kerk zich in de 'verstrooiing', betoogt Paas vanuit 'volkskerkelijk' perspectief. Maar dat maakt wel een nieuw elan mogelijk, ontdekte hij onder meer bij de profetische geschriften in de bijbel die ontstaan zijn in, of reflecteren op, de ballingschap. Net als ooit het oude Israël bevindt de kerk zich in de

³¹ Paas, op.cit., 80

³² Paas, ibid., 74

³³ Borgman, op.cit., 117

³⁴ Borgman, ibid.,107

‘verstrooiing’, aldus Paas³⁵. Ook voor Paas geldt; in kwetsbare omstandigheden gaat het er om te leren vertrouwen. Volgens Paas is het vrij normaal dat de kerk voor slechts een klein percentage van de bevolking interessant is. Dat is in lijn met bijbelse noties, meent hij, bijvoorbeeld met het idee dat de kerk ‘het zout der aarde’ is. Dat veronderstelt een minderheidspositie voor de kerk, wat echter niet zonder betekenis is voor de rest van de samenleving. Paas had ervoor kunnen kiezen om op grond van de ‘zout der aarde’-gedachte een stappenplan te ontwikkelen om de kerk effectief ‘zout’ te laten zijn. Dit doet hij niet, en dat is een principiële keuze. De grondgedachte bij zowel Paas al Borgman is: de kerk, die het meest tastbaar is in haar liturgie, hoeft niet aan criteria van doelmatigheid te voldoen. Het gaat bij de kerk om haar eigen missie. Maar die is dan wel weer heel breed. Dat laatste leert Paas van oudtestamentische profeten én van de nieuwtestamentische Petrus-brief. Want de kerk vertegenwoordigt haar omgeving bij God. En omgekeerd geldt ook: de kerk vertegenwoordigt God in de samenleving om haar heen. Dat is de priesterlijke taak, die in het bijbelboek Exodus aan het volk Israël wordt toegeschreven.

Hoop en inspiratie

Borgman put die uit het beeld van de kerk als sacrament. Daarin wordt Gods verbondenheid met heel de schepping en alle mensen tot uitdrukking gebracht. Daarom is de waarheid van de kerk ook niet afhankelijk van haar succes in de wereld. Zij is. En het is belangrijk dat de kerk deze eigenheid in wisselende situaties geloofwaardig vorm geeft. Voor Borgman verruimt een nadruk op schepping het speelveld voor de ecclesiologie, doordat de wereld naar voren treedt als een religieus geladen ruimte. Daarmee wordt het belang van de ervaringsdimensie zichtbaar. Het op het spoor komen van Gods heilshandelen geeft ruimte aan culturele diversiteit en het eigen verhaal van mensen. In Waar blijft de kerk worden talrijke voorbeelden genoemd. Bijvoorbeeld de man die aan Borgman vertelde dat hij tijdens het uitlaten van zijn hond met vluchtelingen te maken kreeg, bij hun lot betrokken raakte en daarin zijn roeping verstond. Als iets dergelijks gebeurt, ‘wordt de kerk opnieuw opgebouwd’, weet Borgman. Dan wordt zij een plek waar de wereld voor Gods aangezicht verschijnt en menselijke ervaringen in het licht van het geloof worden opgenomen en ook gelouterd.³⁶ Het is hoe dan ook contraproductief om in wantrouwen de eigentijdse context tegemoet te treden, omdat dit juist het veld is waarin het heilige zich te kennen geeft. Wat ik van Borgman leer is; door oog te hebben voor deze beweging kunnen wij het heilige steeds op hernieuwde wijze op het spoor komen. Een kerk gesteund door een dergelijke ecclesiologie biedt zo geen vernauwend of naar binnen gekeerd perspectief, maar heeft aandacht voor het komende, voor wat op ons toekomt.

De Christelijke Gereformeerde Kerk, waar Paas zich toe rekent, was in Amsterdam op sterven na dood en is er dankzij het initiatief van enkele dapperen opnieuw begonnen als geloofsgemeenschap die nieuwe wegen bewandelt. Ligt de toekomst van kerk-zijn in de grote stad? Paas stelt dat de stad bij uitstek een samenleving is waarin mensen al kiezend hun identiteit samenstellen. Hij constateert tevens dat mensen niet alleen hoge eisen stellen aan zichzelf, maar ook aan de kerk. "Als mensen bij ons komen en ze voelen zich bij ons thuis, dan kunnen en mogen we ook stevig investeren in elkaar. Dat is anders dan vroeger, niet per se beter. Maar het gaat niet meer om een gesloten gemeenschap."³⁷

³⁵ Paas, op.cit. 126v

³⁶ Borgman, op.cit. 64

³⁷ Paas in Volzin, mei 2016. Interview.

Net als ooit het oude Israël bevindt de kerk zich in de 'post-christelijke' context in de 'verstrooiing', betoogt Paas. Hij refereert onder meer aan de profetische geschriften in de bijbel die ontstaan zijn in, of reflecteren op, de ballingschap. Dat is de hoofdlijn in zijn boek: de kerk is een gemeenschap van vreemdelingen en priesters. Paas ontleent de titel van zijn boek aan de benaming van de christenen in de eerste Petrusbrief. Deze brief refereert daarmee aan de gestalte van Israël in de periode van de ballingschap. De Joden zijn in de Bijbelboeken Daniël en Esther vreemdelingen in een vreemde, anders-godsdienstige cultuur. Die cultuur is hen soms (zeer) vijandig. Op andere momenten is Babel, of het Rijk van Darius en Cyrus een goed land om te wonen en te leven. De weerslag van de ambivalentie van vijandig en relatief-veilig vinden we terug in bijbelboeken als in Daniël en Esther. De hoofdlijn is: het is en blijft altijd een vreemd land, je weet het nooit: goede ervaringen in het heden zijn geen garantie voor de toekomst. Daarom, zegt Paas, is het van het grootste belang je identiteit goed onderhouden 'in den vreemde'. Synagoge en leerhuis zijn dan ook ontstaan in deze tijd. De doorgaande lezing van de Schriften en de doorgaande uitleg van de Thora in het leerhuis, zijn en vormen de identiteit van het Joodse volk. Een sterke identiteit vraagt onderhoud: in duidelijke morele en rituele keuzen, in cultus en ethos. Tegelijkertijd is het niet een doel in zichzelf. Israël is gesteld tot een licht voor de volken. Het is uitverkoren om als eigendom van JWHW een koninkrijk van priesters te zijn, een heilig volk om te getuigen van de Eeuwige. Aan dat laatste refereert een bekend woord aan de ballingen in Babel volgens Jeremia (29:7): 'Zoek de vrede voor de stad. Deze metafoor van de ballingschap, het vreemdelingschap en de roeping om als christenen van daaruit dienstbaar te leven te midden van je niet-christelijke omgeving, geeft ook iets lichtvoetigs aan het model van Paas.

Waar is het kerk-zijn ook al weer om begonnen?

Tenslotte een paar slotopmerkingen ten aanzien van beide auteurs. Paas en Borgman, beide schreven een, voor mijn gevoel, verhelderend boek voor predikanten, voorgangers, beleidsmakers en bestuurders in de kerken; voor allen die zich bij tijd en wijle vertellen kunnen aan de spanning van de 'grote opdracht' en de 'kleine kracht'. De ontspannenheid waarmee Paas en Borgman doen kijken naar het kerk-zijn in een veranderend landschap, en vooral naar het waartoe van de kerk: om eenvoudigweg te zijn die zij is, is weldadig. Met dat eenvoudigweg, wordt bedoeld: de weg terug naar de basis, naar de vraag: waar is het kerk-zijn ook al weer om begonnen? Paas onderbouwt dat met de opmerking dat we met een gerust hart positief in de wereld kunnen staan. Tegelijkertijd roept dat het gevoel op van misschien een te veel 'easy-going'. En je vraagt je af of deze insteek wel voldoende recht doet aan het – ja: zelfs eschatologische – vuur van het Evangelie? Valt de wereld bij Paas niet bij voorbaat té veel méé? En neemt Paas de machten in de werkelijkheid wel voldoende serieus in haar God-vijandigheid? Borgman is kritisch, niet in het minst ten aanzien van zijn eigen kerk waar deze rigide omgaat met haar visie en missie. Er is veel om treurig van te worden, geeft Borgman toe. 'De kerk is een zootje'.³⁸ Maar daarmee is het verhaal van de kerk niet uit. Kerk ontstaat telkens weer waar mensen, voorgangers en gelovigen, in beweging komen, geraakt door een vreemde Stem, een roep van de overzijde. In een buurthuis, in een verbond van mensen aan een taak, in een groep oudere gelovigen die volharden in het vieren en bidden. Soms is de kerk niet meer dan wat smeulende sintels onder een dikke aslaag. Maar zij komt op momenten aan het licht, op ongedachte plaatsen, waar iets van Christus gezegd, gedaan, geleefd wordt.

Wat opvalt is dat Borgman en Paas op geen enkele manier geloven in maakbaarheid, in institutionele reorganisatie. Die moet soms gewoon gebeuren, weten zij ook, maar het redt

³⁸ Borgman, op. cit, p. 61.

de kerk niet en is niet het antwoord op de kerk of gemeenten die interen op middelen en menskracht. De transformatie van de kerk tot werkelijk levende kerk voor de toekomst, vraagt wat anders. En dat andere is: geloof, openheid voor wat op ons toekomt, bereidheid op te pakken wat Christus op onze weg brengt en vooral de handen uit te strekken naar hen die Hij op onze weg brengt. Dat is gemakkelijk gezegd, maar kunnen doopsgezinden in Nederland vandaag wel loslaten, hopen en vertrouwen op een wijze die tot vruchtbare veranderingen en vernieuwing leidt? Als we zogezegd back to basics willen, en wat zijn dan die basics? We zullen dit soort spannende vragen moeten durven stellen.

Naar mijn overtuiging is het in onze tijd absoluut noodzakelijk ruimte te maken voor fundamentele vragen. En het gesprek daarover aangaan met elkaar. Zeker, er zijn in onze doopsgezinde context verschillende initiatieven geweest op dit gebied³⁹. Maar uit de geleefde praktijk lijkt het gezamenlijk proberen te articuleren van wat we als fundament van geloven zien, regelmatig te stranden. Het zou kunnen zijn dat we er bang voor zijn en er ook tegenop zien, voor die nadruk in onze geloofstraditie op navolging en het gaan van Jezus' weg van transformatie naar vredelievendheid en gerechtigheid. Of we gaan zozeer op in het willen behouden en zeker stellen van wat er nog is; in het hele concrete van het onderhouden en bewaren van bijvoorbeeld kerkgebouwen en orgels. Waar het werkelijk om zou moeten gaan, is dat we met elkaar de diepte ingaan en lastige en indringende vragen aandurven: Waartoe gemeente? En bijkomend, wat is dan daarin mijn rol als voorganger en herder en leraar, als die er al is?

Want ook die vraag dient zich aan; hoe zullen we er in slagen om in een dergelijk proces, de broodnodige kennis en kracht van theologen en predikanten in onze broederschap te blijven benutten? Ik ben wel eens bang dat we in onze onrust en pijn rond het interen van middelen, het kleiner worden van gemeenten en het verminderen van draagkracht van kader en de zorg voor hen die er nu zijn, de vruchtbare ontspanning die Paas en Borgman schetsen niet meer zullen kennen en herkennen. Zij schetsen het belang van een ecclesiologie die probeert op het spoor te komen van Gods heilshandelen, en geven aan dat dat ruimte biedt, in plaats van een vernauwend of naar binnengekeerd behoudend perspectief, maar heeft aandacht voor het komende, voor wat op ons toekomt. Dat vraagt om zieners en verspieters van ongebaande paden en ongekenne stappen die gezet moeten worden.

De praktijk: Nota PKN

In november 2015 aanvaardde de synode van de PKN de nota '*Waar een Woord is, is een weg*'. De nota voldoet aan diezelfde drie vereisten die hierover zijn genoemd. Ze schetst de realiteit die iedereen kent die in de kerk werkt: minder kerken, consequenties voor het aantal predikantsplaatsen, minder middelen, de zware last van bezit, minder kader. De structuur van de kerk zoals we die nu kennen, is van een kerk die er zo niet meer is. Wat er nog van over is, functioneert vaak niet (meer) of nauwelijks. De mensen die het dragen, worden moe en mat, aldus de nota. De analyse in de nota, hoewel die betrekking heeft op de protestantse kerken, is niet ver van de werkelijkheid van de doopsgezinde gemeenten in Nederland. De nota blijft niet bij de analyse alleen, maar komt met voorstellen die nieuwe wegen wijzen en oude structuren willen loslaten. Ze constateert dat 'parochiale' systeem in veel plaatsen niet meer werkt. Dus radicaal durven loslaten, zegt de nota. Ze pleit voor een veel flexibeler omgaan met kerkvorming, en maakt de keuze voor een meer personale aansturing van de kerk (bisschop). De nota biedt vervolgens een vernieuwde visie. Zij wil in alle voorstellen gelezen worden als een pleidooi voor méér kerk, in de

³⁹ Ik denk dan bijvoorbeeld aan de gespreksboekjes die zijn verschenen: het 'Schervenboekje' (uitgave van de ADS, 1991) of de deeltjes 'Aangeraakt door de Eeuwige' (Boekencentrum, 2001).

betekenis van écht kerk, back to the basics. Het gaat de opstellers van de nota niet om reorganisatie maar om inspiratie. Voor de uitwerking en onderbouwing van deze visie op de kerk van de toekomst, leveren de publicaties van Paas en Borgman een onderbouwing. Paas schetst ergens het beeld van de kerk als restaurant (tegenover het beeld van de kerk als ziekenhuis): als het eten er goed is en de bediening prettig, dan ga je misschien nog een keer, maar dat is natuurlijk geen verplichting. Er zijn immers ook nog andere restaurants en bovendien, doorgaans eet je gewoon thuis. Lid worden van een restaurant is een rare gedachte en ober worden in dat restaurant of kok is al helemaal bizar. Overigens, in een eerdere notitie, *Roeping & Beweging*, een gespreksnotitie over de mobiliteit van predikanten in de Protestantse Kerk van oktober 2013, werd al ingegaan op op het veranderend landschap. Deze notitie staat in het bijzonder stil bij de bijzondere positie van de predikanten en hoe zich dat verhoudt tot de veranderende context in de kerk, maar ook t.a.v. de samenleving als zodanig. Daarover gaat het nu volgende hoofdstuk.

4. Predikant-zijn in een veranderend landschap

Wat doe ik nog in Godsnaam? Onderzoek naar secularisatie en andere maatschappelijke trends heeft vooral oog voor de veranderingen in de westerse leefwereld in het algemeen, en de kerkelijke gemeenschappen als sociologische grootheden in het bijzonder. Opvallend is dat dergelijke studies geen aparte paragraaf bevatten over de gevolgen voor één specifieke beroepsgroep. De gevolgen van kleiner worden gemeenten leidt tot kleinere of stapeling van kleinere of parttime aanstellingen en de daaruit voortvloeiende versnippering van aandachtsvelden. Dat daarmee de aanstellingsruimte voor predikanten onder druk staat hoeft geen betoog.

Het beroep van predikant ondergaat en zal, zoals gezegd, verdere veranderingen ondergaan. Onontkoombaar. Over de oorzaken kan men verschillend denken. Is het vanwege een krimpende arbeidsmarkt? Is het de secularisatie, de individualisering, de toenemende welvaart, de dwangmatigheid van het proces van economisering, elektronisering en globalisering van onze leefwereld? En moet men deze zaken ten diepste positief of negatief duiden, als bedreiging of kans? Wat opvalt in de veelheid aan beschouwingen en aan literatuur over de kerk en haar toekomst in het licht van de huidige ontwikkelingen — is dat er naast de zojuist genoemde nota's, betrekkelijk weinig aandacht is voor de consequenties voor de positie en inhoudelijkheid van het predikantschap⁴⁰. De PKN heeft weliswaar in een aantal notities haar licht doen schijnen over de veranderende situatie voor predikanten. En ook in de (westerse)doopsgezinde wereld begint hier aandacht voor te komen⁴¹. Maar het zijn nog opmerkingen in de marge.

In zekere zin geldt ditzelfde voor de opleiding. Hoe werkt het veranderende landschap door in de opleiding, nascholing en permanente educatie van predikanten? Liuwe Westra merkt op dat het opleidingsaanbod met betrekking tot vragen die te maken hebben met wat het fenomeen van secularisering en het postmoderne levensgevoel met de

⁴⁰ Ook in het standaardwerk van G. Heitink, *Biografie van een dominee* (Baarn: Ten Have 2001) is hier slechts summier aandacht voor. Het laatste hoofdstuk gaf hij als titel 'Om de toekomst van een "overbodig" beroep'. Hierin beschrijft hij een aantal ontwikkelingen rondom het predikantschap zoals hij die zag. Duidelijk was dat het predikantschap zou gaan veranderen.

⁴¹ Zie de eerder aangehaalde ANDPV studiedag in juni 2016. Maar ook internationaal, bijvoorbeeld Donna Schulz in de recente *Canadian Mennonite*, Volume 20 Issue 13, June 2016. Zij schrijft: "Bi-vocational ministry has become increasingly commonplace as churches decrease in size and can no longer afford full-time pastors. ... Bi-vocational ministry offers challenges and blessings for pastors and their congregations as both try to balance part-time salaries with sometimes full-time expectations. ... [But] Someone once said, "There's no such thing as part-time pastors, only part-time salaries."

predikanten doet, nauwelijks wordt gethematiseerd. Hij constateert dat maatschappelijke veranderingen "het predikantschap tot op het bot aantast"⁴² Doordat deze ontwikkelingen "in alle aspecten van het predikantswerk een verschuiving van het collectieve naar het persoonlijke teweeg brachten".⁴³ Nu niet alleen het geloof maar bijna alle aspecten van kerk-zijn zijn in de sfeer van de persoonlijke beleving zijn komen te liggen, wordt er op de de predikant en voorganger een zware wissel getrokken.⁴⁴ De vraag is of in het huidige opleidingsaanbod predikanten voldoende voorbereid worden op de kerk van de toekomst. Wat voor predikanten hebben gemeenten en gelovigen straks nodig? Gaat de opleiding in haar curriculum niet uit van een kerk die er binnen afzienbare tijd zo niet meer is? Wat op dit moment belangrijk gevonden wordt t.a.v. nascholing en permanente educatie (zowel vanwege de PKN, als het doopsgezind Seminarium) zou moeten blijken uit het aanbod. Maar in het huidige overzicht van het open erkende aanbod komt het woord 'secularisatie' of 'krimp' nauwelijks voor. Westra valt andere auteurs bij die aangeven dat het predikantschap een solistische baan is, met relatief weinig collegialiteit en een vergaande vermenging van werk en privé. Overbelasting, emotionele uitputting en kwetsbaarheid staat hen te wachten doordat ze aangevochten worden op deze drie terreinen: het gebrek aan *legitimatie*, aan *afbakening* en aan *integratie*. Hoe ziet dat er volgens Westra precies uit?

Legitimatie

Wat betreft de legitimatie wijst hij er op dat de maatschappelijk relevantie van het predikantschap verdwenen is. Maar daar komt nog iets bij: 'het predikant-zijn is een 'zijns-beroep'. Van zijn aard is het iets dat men een leven lang doet⁴⁵.' Predikant-zijn is veelal niet kiezen voor een baan, maar voor een bestaan. Een beroep dat je 'met hart en ziel' uitoefent. Je begint aan je loopbaan met een grote dosis idealisme dat in sommige kringen 'roeping' wordt genoemd. Daarover zo meer. Ten aanzien van het predikantschap kan nog verwezen worden, wat betreft inhoudelijkheid van het predikantswerk, hoezeer het wezenlijk verbonden is met de persoon en de identiteit van de predikant zelf. Wat dit laatste betreft, een predikant wordt steeds sterker beoordeeld op zijn persoonlijke kwaliteiten. Dat dit gebeurt, is deels onvermijdelijk gezien de grote nadruk op profilering, imago en charisma binnen onze geïndividualiseerde cultuur. Vroeger droeg het ambt de persoon, nu draagt de persoon een ambt. En in de drieslag predikant - persoon - beroep geeft de persoon vaak de doorslag, aldus Gerben Heitink in een klein exploratief onderzoek (*Predikant en kerkenraad: een spanningsveld, sept. 2012*). Met andere woorden; een predikant wordt in toenemende mate niet op deskundigheid maar op persoonlijke kwaliteiten beoordeeld, en daarop eventueel 'afgerekend'. Complicerende factor in dit geheel is de solitaire positie van de predikant in de gemeente als enige "beroepskracht". Over deze spanning tussen 'ambt', werkzaamheden en persoon zou verder doorgedacht moeten worden: waar overlappen de drie dimensies elkaar en waar liggen de grenzen tussen ambt en beroep, persoon en ambt, beroep en persoon?⁴⁶

⁴² Liuwe H Westra in *Kerk en Theologie* (jaargang 66, nr 4. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015, 403). Hij sluit niet uit dat het predikantschap in zijn huidige vorm binnen afzienbare tijd verdwijnt.

⁴³ Westra, *ibid.* 395.

⁴⁴ Heitink, *ibid.* 276.

⁴⁵ Westra, *ibid.* 398.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: G. Heitink. Proeve van een omschrijving van het beroep/ ambt van de predikant, Protestantse Kerk (2003) Geraadpleegd in augustus 2016 op de website van de Bond van Nederlandse Predikanten: http://www.predikanten.nl/teksten/De_betekenis_van_het_ambt.doc.

Overigens is niet alleen in de kerk de nadruk op het persoonlijke sterk toegenomen, ook op andere terreinen laat deze ontwikkeling zich kennen, zoals in de politiek. Daar waar het gaat om de veranderende maatschappelijke positie wijst Westra op de analogie met andere professies van oudsher, zoals huisarts, notaris, rechter etc. In de huidige tijd zijn die door schaalvergroting of privatisering uit de lokale gemeenschap verdwenen. De laatste jaren is het inderdaad steeds meer een gewoon beroep geworden. Een beroep waarin net als iedereen hard gewerkt wordt, leuke dingen en hele beroerde worden meegemaakt. Het oude verwachtingspatroon van eeuwige vriendelijkheid en begrip, van altijd beschikbaar en oproepbaar, van goed leiding kunnen geven en goed kunnen communiceren is steeds meer bijgesteld tot gewone menselijke proporties. Toch blijft hun maatschappelijk relevantie evident, aldus Westra. De uitdaging voor de predikant is (en de kerk waarin hij/zij werkzaam is) dat zijn inhoudelijke werkzaamheden een zekere aansluiting blijven vinden bij de wat in de samenleving relevant is.

De invloed van de veranderende cultuur is ook waar te nemen in de wijze waarop processen in de geloofsgemeenschap vorm worden gegeven. Waar beroepingscommissies zich tegenwoordig vaak maar weinig onderscheiden van seculiere werving- en selectiecommissies, zien we ook aan de kant van de predikant dat er een grotere nadruk is gekomen op de arbeidsvoorwaarden, zoals een normale werkweek van 38 uur. Predikanten benaderen het predikantschap dus zelf ook meer zakelijk, aldus Westra. Op zichzelf zijn deze ontwikkelingen verdedigbaar of begrijpelijk. Ook het predikantschap heeft een beroepsmatige kant die zich niet onderscheidt van andere arbeidssituaties en waar een professionele insteek ter zake doet.

Mede onder invloed van deze functionalistische en instrumentalistische tendensen in onze samenleving is zoets als het roepingsbesef aan erosie onderhevig. Overigens is daarmee veel meer bedoeld dan een functie of kerkelijk beroep. Een mooie gedachte daarover las ik bij de inmiddels overleden Amerikaanse baptist theoloog Abda Johnson Conyers. Hij constateert bijvoorbeeld t.a.v. de crisis in onze moderne cultuur, dat daar het bewustzijn van 'roeping' zo goed als verdwenen is. Conyers betoogt dat roeping als levensoriëntatie essentieel is om een humane gemeenschap te vormen. Ooit was de westerse wereld doortrokken van een gevoel van roeping. "a view in which human life is drawn toward some purpose that is greater than the individual, ... that invests life with nobility and beauty, and that creates "room" for the common life."⁴⁷ Maar dat is veranderd. "The idea of calling is extraordinary, for it challenges the notion that we are makers of our own destinies. It challenges the idea that individual choices, derived merely from self-centred processes of decision-making, determine what we are to make of ourselves. Instead, it suggests that we have the option of attending to a transcendent source for our decision-making, rather than looking only to egocentrically derived bases... Vocation is a response to a summons rather than one's own choice for a particular course of action".⁴⁸

Roeping is overigens voor predikanten een complex begrip. Zeker, het predikantschap is ook een beroep, een professie. Het verschijnsel van de parttime predikant (beperkte werktijd, bijv. 20 uur) heeft een discussie op gang gebracht over functioneel en doelgericht werken, over functioneringsgesprekken en wat dies meer zij. Nu rond de rol en het functioneren van de predikant op het moment veel in beweging is, is de vraag wat dat doet met de spanning tussen zoets als 'roeping' en beroep, een predikant van huis uit eigen. Het is inderdaad

⁴⁷ A.J. Conyers, *The Listening Heart. Vocation and the Crisis of Modern Culture*. (Waco: Baylor University Press 2009) 7. Geciteerd in Roeping & Beweging.

⁴⁸ Conyers, *ibid.* 13.

steeds meer een gewoon beroep geworden. Een beroep waarin je als iedereen hard moet werken, leuke dingen en hele beroerde meemaakt. Nog anders dan bij mensen die zich geroepen voelen voor het onderwijs, de zorg, ontwikkelingswerk enz., roeping tot predikant wortelt veelal voor het besef van de betrokkenen op de een of andere manier direct in God zelf. Dat doet iets met je. En vaak ook met je omgeving. Roeping kan geweldig motiveren, maar ook deprimeren vanwege een door buitenstaanders al of niet goed begrepen verantwoordelijkheid die als een last op je drukt. Door de meer verzakelijkte en functionalistische benadering is er met name aandacht voor de beroepskant van de predikant. Misschien voelt de nadruk op het beroepsmatige veiliger: net als vele anderen ben je met nuttig werk bezig. Anderzijds wordt door vele beroepsbeoefenaren het predikantschap evenzeer als een kwestie van 'zijn' beleefd, dan van doen. Het is méér dan een functie in de kerk. Het meerdere zit in het aspect van toewijding. Dat hoeft niet te betekenen dat je constant beschikbaar bent, wel aanspreekbaar, en niet in de laatste plaats, betrokken. Ook op die schapen met wie je het als herder nu even niet getroffen meent te hebben. "Let op uzelf en op de héle kudde", zegt Paulus, en in die volgorde (Hand. 20.28). Het besef van roeping geeft aan het predikantschap een diepe dimensie. Het maakt je soms heel kwetsbaar, eenzaam, in sommige dingen een vreemdeling ook. En het is misschien enigszins arrogant om te zeggen dat je je als predikant geroepen weet, maar zonder roeping is het ook wel vreemd om predikant te willen zijn.

Afbakening

Wat betreft afbakening gaat het er minder om dat er aan het predikantswerk geen grenzen zitten, maar dat het volgens Westra een duidelijk omschreven eigenheid ontbeert. De accumulatie van taken, en het 'managen' van al dan niet latente verwachtingen geeft zijn werk een versnipperd karakter, helemaal als het ook nog in deeltijd of in een combinatie van meerder gemeenten en stapeling van kleine aanstellingen wordt gedaan.

Versnippering heeft tot gevolg dat het gemeenschappelijk kenmerk van de activiteiten van de predikant steeds diffuser wordt. Versnippering is niet alleen een probleem op zich, maar heeft ook tot gevolg dat predikanten niets meer doen, wat anderen ook niet doen, hetgeen weer terugslaat op het probleem van legitimatie. Uiteraard is het mogelijk formuleringen te vinden die het predikantswerk schragen; het evangelie verkondigen, vermanen, de Schriften uitleggen. Maar op grond van literatuur hierover blijkt dat een dergelijke onbepaaldheid of onduidelijkheid zeker een stressfactor is.

Integratie

De derde factor, *integratie*, heeft te maken met een vorm van inkadering: een bepaalde groep mensen, een instelling, een bestuur, een instituut, moet zich verantwoordelijk weten voor het predikantswerk en daarvoor de randvoorwaarden scheppen. Als hoogopgeleide vakspecialist is hij afhankelijk van zijn gemeente en zijn kerkenraad. Hij wordt immers beroepen door een bepaalde gemeente en blijft daar werken, totdat een andere gemeente hem opnieuw beroept. Hij heeft dus een kring van vrijwilligers die tegelijk zijn werkgevers zijn. Het werk doen en het tegelijk mogelijk maken dat het gebeurt, is in bijna alle professies een onmogelijkheid. Toch is dat wat eigenlijk van de predikant als herder en leraar en geestelijk (bege)leider, (myst)agoog, opbouwwerker en organisator, worden verwacht; als iemand die vanuit zijn theologische achtergrond mensen laat nadenken over hun eigen leven, hen leert, hen stimuleert, hen stuurt ('hen roepen tot het heil van Christus').

Voor de predikant roept dat vragen op als: "hoe geef ik met mijn persoon en kwaliteiten invulling aan het geestelijk leiderschap in de gemeente? Hoe kan ik inspireren, tegemoetkomen aan de al dan niet latente verwachtingen t.a.v. pastorrollen en mijn

competenties waarmaken? En niet in de laatste plaats rondom authenticiteit; hoe kan ik persoonlijk blijven instaan voor wat ik verkondig?" Er zijn tal van factoren die het predikant-zijn verre van eenvoudig, en mogelijk zelfs steeds moeilijker maken. Je komt intens in aanraking met mensen van alle generaties, in goede en slechte tijden, intiem en publiek, intellectueel en ontspannen. Je ziet de mooie en minder mooie kanten van mensen en raakt betrokken bij wat er tussen mensen gebeurt (dus ook bij conflicten). Je wordt uitgedaagd respectvol om te gaan met verschillen in geloofsbeleving en om vanuit het christelijk geloof woorden te vinden die verbinden, troosten, inspireren, onder kritiek stellen en bemoedigen.

Kort samengevat hebben predikanten vaak niet alleen te maken met hoge verwachtingen waaraan ze veelal niet of maar ten dele kunnen beantwoorden, maar ook met een grote werkdruk, rolonduidelijkheid, rolconflicten, aangevochten leiderschap en het verdwijnen van de beschermlaag van de voorheen vanzelfsprekende positie. En daarbij met het afbrokkelen van een gemeenschap waarbinnen ze hun kerntaken kunnen vervullen. Wie genoemde factoren op zich in laat werken, zal zich er niet over verbazen dat predikanten nogal eens emotionele uitputting en onbalans ervaren in hun dagelijkse werk. Desondanks ervaren verreweg de meeste predikanten desgevraagd het predikant-zijn als een rijke, verrijkende en spannende taak, die uitdaagt al je kwaliteiten optimaal tot ontplooiing te doen komen. Ook in de worsteling met het vinden van begaanbare wegen in het veranderende landschap.

Laveren tussen zelf, functionaliteit en theologische visie

De invloed van een veranderende context op het predikantschap is enerzijds waar te nemen in een generieke 'zoekbeweging' naar wat tot het eigene van het werk behoort en wat er niet toe behoort. Er is behoefte aan meer duidelijkheid over zg. kerntaken. Sommige predikanten hebben het gevoel te weinig toe te komen aan het werk waarvoor ze zijn opgeleid: de theologiebeoefening. Ze zijn bezig met managen, besturen, aansturen van teruglopend kader en vrijwilligers en vinden voor hun theologie, missie, idealen en spiritualiteit onvoldoende 'afzetmarkt' in de gemeente, hetgeen soms teleurstelling oproept. Anderzijds trekt de verschuiving in cultuur en samenleving eigen sporen in de persoonlijke spiritualiteit van de predikant en noodzaakt tot reflectie op de eigen geloofsweg en dus ook de wijze van werken. Theologische noties worden niet meer vanzelfsprekend gedeeld en wordt geloven steeds individueler beleefd en ingevuld. Er is een Duits encyclopedie-artikel dat hier summier, iets minder dan één pagina, aan wijdt: 'Der Pfarrer in der säkularisierten Gesellschaft'. Hier wordt gesteld, dat het fenomeen van secularisatie de predikanten met een 'Überlastungssyndrom' opzadelt: enerzijds wordt de eigen spiritualiteit bevraagd en steeds meer van hen verwacht, terwijl aan de andere kant "sich die Mehrheit der Menschen in zunehmendem Maß an ihrer Arbeit desinteressiert zeigt" - wat onder andere blijkt uit een soms ontmoedigend laag aantal kerkgangers. Toch legt de auteur ook dit probleem nogal plompverloren op het bord van de predikanten zelf: zij zullen "missionarische Kompetenz und Motivation" moeten tonen, anders doet straks de laatste het licht uit.⁴⁹

Rondom dit alles spelen randvoorwaarden m.b.t. leiderschap, professionaliteit en ruimte krijgen om aandacht te houden voor de eigen behoeften, en sterke kanten uit te buiten, een belangrijke rol. In het kader van dit laatste kan teamvorming een bijdrage leveren. Daarover zo meer.

⁴⁹ Eberhard Winkler, 'Pfarrerei', in *Theologische Realenzyklopädie* 26. (Paris: 1996) 366.

Met de eerder genoemde drie factoren van legitimatie, afbakening, en integratie in het achterhoofd, richt de uitdaging voor een predikant in doopsgezinde context, zich vaak ook op het innemen van een duidelijke positie in een organisatie waarin je aan de ene kant een gelijke bent en aan de andere kant een eigen verantwoordelijkheid hebt. Het gaat dan om een theologie en doorleefde spiritualiteit, om leiderschap met visie en zichtbaarheid, maar niet in de laatste plaats ook om afstemming en verbinding. Dat laatste roept soms spanningen op. Mede omdat in een cultuur waar consensus en gelijkheid belangrijke waarden zijn, het niet gebruikelijk is om over de predikant als leider te spreken. De doopsgezinde predikante Marion Bruggen betoogt dat leiderschap gaat over het inspireren, stimuleren en aansturen van anderen om een bijdrage te leveren aan de groep en haar gemeenschappelijke doel. In een geloofsgemeenschap is dat de dienst aan God, aan elkaar en de wereld. Door de eerder geschetste ontwikkelingen op het gebied van cultuur, kerk en zingeving is er een toenemende behoefte aan richtinggevend en inspirerend leiderschap.⁵⁰ Maar zij signaleert ook het precaire ervan: het vooroplopen van de leider kan ten koste gaan van de verbondenheid met de gemeente of de gemeente te veel afhankelijk maken. Het opgaan in de groep maakt de predikant als leider onzichtbaar. Het gaat erom een goede balans te vinden tussen de eigen visie en die van gemeentelieden. Nu is het zo dat in doopsgezinde kring, in vergelijking met de protestantse (en katholieke) kerk, slechts summier sprake is van zoiets als een hedendaagse 'ambtstheologie'⁵¹, voor zover je van 'ambt' kunt spreken. Doopsgezinde gemeenten kennen immers geen ambten en geen hiërarchie. Alle leden zijn aan elkaar gelijkwaardig als broeders en zusters van elkaar. De predikant staat derhalve niet boven of voor de gemeente, maar naast de gemeente die hem of haar als leraar en herder beroepen heeft. In de ecclesiologie van doopsgezinde gemeenten is ledenvergadering van de gemeente het hoogste besluitvormend orgaan. In deze egalitaire cultuur lijkt het alsof leiderschap berust bij de hele gemeente. Formeel berust dat bij een kerkenraad. Maar vanuit de groepsdynamica beschouwd, zien we "in werkelijkheid ... dat er in gemeenten vaak informele leiders zijn. Hun invloed of macht is niet altijd afgebakend, transparant, bespreekbaar of controleerbaar. Dat kan soms bedreigend zijn voor de predikant en spanningen geven vooral wanneer anderen zich begeven in zijn vaarwater".⁵² Wellicht ook van een bepaald soort beroepsonzekerheid met betrekking tot de kern van het predikantschap. Dat geldt ook voor de veranderde verwachtingen of eisen ten aanzien van de predikant.

E.e.a. stelt nieuwe eisen aan de professionaliteit, èn aan de persoon van de predikant. Wie is deze predikant als herder en leraar? Hoe verhoudt hij zich tot het landschap waarin heel veel verschuift en beweegt? Raakt hij ook niet snel zelf de weg kwijt als hij geen adequate kaart heeft van het veranderende landschap waarin hij zich bevindt? Met het risico dat hij zich als een kikker in de stadstuin voelt.

⁵⁰ M. Bruggen, *De betekenis van pastorale supervisie voor leiderschap in een doopsgezinde context*. Werkstuk: Reflectie op autonoom, geloofwaardig en participerend leiderschap 2014.

⁵¹ Voornamelijk wordt dit in doopsgezinde context vanuit historisch perspectief benaderd. Zie bijvoorbeeld Piet Visser, 'Geschiedenis van het doperse voorgangerschap' Hij roept daarin overigens op tot dringende en drastische sanering van het predikantschap. Hij schrijft: 'De moderne pastor zal, naast zijn/haar blijvende, complexe en woordenrijke herderlijke taken, die echter dringende en drastisch een sanering behoeven, zich vooral weer een verkondigende, onderrichtende en vermanende (bemoedigende) status aan moeten meten. Hij/zij dient zich weer tot het ambt van apostel, bisschop en opziener te vervaardigen, om als dienstknecht aan de 21e-eeuwse gemeente, Christus' lichaam met markante, moderne ledematen, de haar onderscheidende apostolische kenmerken terug te geven, in afzondering en tegen de stroom van massificatie in. Van 'veel', van Samen op Weg, is er al meer dan genoeg. 'Back to basics and branding'

⁵² Bruggen, *ibid.*

Ogenschijnlijk is de kerkorde in de protestantse kerk helder in dit opzicht. Voor het verkrijgen van een wat breder beeld van het predikantschap in een veranderend landschap, is het zinvol hier in enkel zinnen aandacht aan te besteden. De praktisch theoloog Rein Brouwer, die zich over de verschillende nota's gebogen heeft, signaleert dat de door het PKN-synodebestuur afgescheiden nota's: *Pastor in beweging*, *De wissel voorbij* en *Hand aan de ploeg*, voornamelijk geschreven zijn vanuit een 'human-resource' perspectief.⁵³ Hij constateert, op basis van de inhoud van deze documenten, hoe 'de kerkleiding' geneigd is de predikanten eenzijdig te benaderen als werknemer. In de Doopsgezinde Broederschap en de Evangelische Broedergemeenten hebben predikanten inmiddels formeel de rechtspositie van werknemer, en dus een gezagsverhouding. Al wordt daar in de Preambule bij beroeps/aanstellingsbrief van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit ook ondubbelzinnig de grenzen er van aangegeven: de gelijkwaardigheid in de relaties heeft het primaat.⁵⁴ Ook binnen de Protestantse Kerk is een toenemend aantal predikanten werknemer, zoals de interim-predikanten en beginnende predikanten in de mobiliteitspool. De cruciale vraag bij een werknemersstatus van predikanten is, waar het gezag komt te liggen. Bij de kerkenraad in de plaatselijke gemeente. Of landelijk (voor de PKN-gemeenten bij het Dienstencentrum)? Of in een regionaal (team)verband? En hoe kan de vrijheid van ambt en professie worden gegarandeerd wanneer de predikant werknemer is? Dit is een voortdurend spanningsveld. En spanningen tussen predikant en kerkenraad, zo blijkt uit verschillende bronnen, doen zich vaak daar voor, waar de kerkenraad zich als werkgever en manager gedraagt, en waar de eigensoortige plaats van wat het 'ambt' genoemd wordt, vervaagt.

In de huidige situatie komt vaak een buitenproportioneel deel van de problemen in de kerk op het bord van de predikant te liggen. Dat varieert van de predikant die voornamelijk wordt gezien als een kostenpost tot de herhaaldelijke bevestiging dat "ook in de toekomst de academisch opgeleide predikant zal blijven." Als dat zo nadrukkelijk gezegd moet worden, geeft dat te denken. Ontwikkelingen als deze ondermijnen volgens Brouwer in ernstige mate de motivatie en het vertrouwen dat predikanten nodig hebben om hun predikantschap uit te oefenen, hetgeen ook niet bijdraagt aan de gemeentes die zij dienen.

⁵³ Rein Brouwer in *Tijdschrift Kerk en Theologie* (Zoetermeer: jaargang 66, nr 4, 2015) 317v.

⁵⁴ "In onze doopsgezinde gemeenten kennen we geen ambten en geen hiërarchie. Alle leden zijn aan elkaar gelijkwaardig, we zijn broeders en zusters van elkaar. We zijn allemaal geroepen om samen gemeente te zijn. [...] We gaan uit van het priesterschap aller gelovigen. Het hoogste beslissingsorgaan is de ledenvergadering. Deze typisch doopsgezinde uitgangspunten leiden tot een onderlinge gelijkwaardigheid van alle leden. Ook voor de verhouding tussen kerkenraad en predikant/voorganger/pastoraal werker is het principe van gelijkwaardigheid leidend".

"Onderkend wordt dat deze beroepsbrief/arbeidsovereenkomst het werkgever- en het werknemerschap introduceert bij respectievelijk kerkenraad en predikant/voorganger/- pastoraal werker. Dit impliceert een gezagsverhouding. Als gevolg hiervan ontstaat in beginsel een spanningsveld tussen de doopsgezinde uitgangspunten van gelijkwaardigheid tussen kerkenraad en predikant/voorganger/pastoraal werker enerzijds en bedoelde gezagsverhouding anderzijds. Bij het nader uitwerken en bij het hanteren van de geïntroduceerde gezagsverhouding versus het principe van gelijkwaardigheid zal de gelijkwaardigheid van predikant/voorganger/pastoraal werker en kerkenraad prevaleren". (Preambule bij de beroepsbrief/arbeidsovereenkomst, vastgesteld door het Georganiseerd Overleg op vrijdag 30 september 2011)

Een theologische visie op het ambt van predikant in de nota's is summier⁵⁵. In een vervolgotitie *Notitie over de ambtsvisie* (2012) is weliswaar geprobeerd een bredere visie op het ambt te bieden. Een belangrijke notie daarin is de 'vrijheid van het ambt'. Ze geldt als voorwaarde voor het predikantschap en ziet deze vrijheid verbonden aan de ruimte om zelfstandig keuzes te maken over de inrichting van zijn werk en in de verkondiging tot authentiek oordelen te kunnen komen. Uiteraard, zo zegt ook Brouwer, in verbinding met de kerk. Tegelijkertijd wordt deze theologische visie op het predikantschap weer ingeperkt door gedragsregels, rechten en plichten en het herstructureren van de rechtspositie⁵⁶. In de nota *Kerk naar 2025* wordt de positie van het predikantschap daardoor sterk gerelativeerd, mede in een poging om beleidsimplicaties te formuleren m.b.t. (verplichte) mobiliteit van predikanten binnen de protestantse kerk. Uit de geraadpleegde literatuur komt naar voren dat vooral praktische en functionele overwegingen prevaleren in het positioneren van predikant in het geheel van de kerkelijke structuur. Daartoe verscheen de nota *Roeping & Beweging*⁵⁷. Één van de dilemma's die hierin besproken wordt is de aanstelling (binding aan een gemeente) voor bepaalde of onbepaalde tijd, opgeroepen door krimpande financiële middelen, maar ook door de problematiek van vastgelopen relaties tussen predikanten en gemeente. Uit de geraadpleegde literatuur komt naar voren dat vooral praktische en functionele overwegingen prevaleren in het positioneren van predikant in het geheel van de kerkelijke structuur. In de jaren '90 van de twintigste eeuw namen predikanten eerder dan vandaag de dag een beroep aan naar een andere gemeente. Dat is nu anders. Een op de vier predikanten is langer dan tien jaar aan een gemeente verbonden. De notitie wijst erop dat het tijdig veranderen van gemeente ten goede kan komen aan zowel predikant als gemeente. Er kan 'verzadiging' optreden, waardoor de gemeente 'uitgekeken' raakt op de predikant. Een nieuwe gemeente betekent voor een predikant de mogelijkheid om met een schone lei te beginnen. Bij deze stagnatie in doorstroming spelen soms de baan van de predikantspartner, de school voor de kinderen of de zorg voor de ouders een rol. Anderen legitimeren het vasthouden aan een standplaats door het streven naar continuïteit. En, zoals gezegd, heeft het beroepingswerk bovendien een andere lading gekregen. Een aantal predikanten is afgeknapt op de sollicitatieprocedure omdat te vaak een afwijzing volgde. Dit geldt voor de PKN maar zeer waarschijnlijk ook voor de doopsgezinde geloofsgemeenschap.

Brouwer is als praktisch theoloog kritisch in zijn analyse van de nota's die de afgelopen jaren zijn afgescheiden met het oog op een plaatsbepaling van het predikantschap in het geheel van de protestantse kerk. Hij schrijft dat naast het vele positieve wat gezegd wordt, de reflecties op het predikantschap zich nogal verliezen in herstructurering van rechtspositie en gedragsregels, voornamelijk vanuit een angstige bezorgdheid en vanuit HRM perspectief van rechten en plichten. Na lezing van de nota's blijft daardoor, aldus Brouwer, het beeld hangen dat predikanten niet voldoende zijn toegerust om complexe vragen professioneel te

⁵⁵ Ook M. Bruggen, in *De betekenis van pastorale supervisie voor leiderschap in een doopsgezinde context* beperkt zich hier tot een meer functionele omschrijving van het predikantschap, waarbij de aandacht voornamelijk uitgaat naar (het ontwikkelen van) kwaliteiten en competenties om een goede leiderschapsrol te kunnen vervullen. Voor de theologische inbedding (de vraag naar legitimiteit) van predikanten in het geheel van het gemeente-zijn refereert Bruggen aan preambule in de Beroepsbrief/Arbeidsovereenkomst van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. (versie 2010).

⁵⁶ Brouwer, op.cit., p. 326.

⁵⁷ Het voorstel tot mobiliteit is gedaan in de Synodevergadering van april 2015 met als argument dat de predikanten zouden moeten meegaan met maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een veelvuldig wisselen van baan. Zie: *Roeping en beweging, gespreksnotitie over mobiliteit van predikanten in de protestantse kerk*, oktober 2013, <http://www.protestantsekerk.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Roeping-en-beweging-gespreksnotitie-over-de-mobiliteit-van-predikanten-in-de-PKN.pdf>. Geraadpleegd in augustus 2016.

behandelen, terwijl de druk op predikanten toeneemt 'om de kerk te redden'. Die beeldvorming is schadelijk voor predikanten en schadelijk voor de kerk, schrijft Brouwer. In die situatie is het gerechtigd aandacht te vragen voor het aspect van professionaliteit van het predikantschap. Hij verwijst daarvoor naar een artikel van de praktische theologe Isolde Karle, en haar analyse van het predikantschap in de Evangelische Kirche in Duitsland⁵⁸. "Der Pfarrberuf scheint in der Krise. Von Kirchenleitungen ist die Forderung nach einem notwendigen Wandel im Gemeindepfarramt zu hören. Stellenteilende Pfarrerrinnen und Pfarrer reflektieren ihre ambivalente Berufsidentität. Viele »ganze« Gemeindepfarrerinnen und -pfarrer erleben die zahlreichen und divergierenden Erwartungen ihres Berufsalltags als Überforderung".

Package-deal

Karle maakt gebruik van het sociologische begrip 'package-deal' om de positie en precare balans van rechten en plichten van predikanten en de kerk te beschrijven. Zij constateert dat de verworven positie van predikanten als professionals meer en meer onder druk staat; zij moeten zich aanpassen aan nieuwe omstandigheden. Maar Karle wijst ook op het belang van een voorwaardenscheppend kader die professionele en kwalitatief hoogwaardige uitoefening van het predikantschap ten goede komt. Uiteindelijk komt de kwaliteit van de werkzaamheden van de predikant weer de vitaliteit en kwaliteit van de geloofsgemeenschap ten goede.

Een 'package-deal' is kenmerkend voor professionele beroepsbeoefenaars die hoogwaardige diensten verlenen die een grote impact kunnen hebben op de psychische of fysieke integriteit van mensen, aldus Karel. Daaronder scharen zich predikanten aan wie mensen onder meer hun individuele zieleheil toevertrouwen en die we een belangrijke rol toedichten in het vitaal houden van onze geloofsgemeenschappen. Voor predikanten, weliswaar binnen de protestantse kerk, omvat een package-deal; het beschikbaar zijn om pastorale bijstand te verlenen, adequate opleiding en deskundigheid, verantwoord aanstellingsbeleid en een goede rechtspositie, onregelmatigheid in werktijden en intensiteit van werkzaamheden, autonomie, leveren van maatwerk - recht doen aan de diverse subjectiviteit van de geloofsgemeenschap en beroepsethiek⁵⁹. De package-deal omschrijft de wederzijdse verwachtingen en verplichtingen en vormt daardoor een coherent sociaal beeld van het predikantschap: "Der package-deal stabiliseert mithin aug beiden Seiten unwarscheinliche Erwartungen und biljet dampft die Grundlage für das *Vertrouwensverhältnis* von Pfarrerrinnen und Pfarrern und Kirchenleitung"⁶⁰. In haar betoog noemt Karle een zevental kenmerken:

"Für die Soziologie gehört der Pfarrberuf zur Berufsgruppe der Professionen. Er teilt mit dieser Berufsgruppe bestimmte Problemtypiken und Chancen, deren Reflexion ein hohes Maß an beruflicher Orientierung erlaubt und zu einer differenzierten Bestimmung des Verhältnisses von Person und Amt führt.

1. Interaktionsabhängigkeit [...] die mit der frühmodernen Gliederung der Universität identisch sind: Mediziner, Juristen und Theologen bilden die klassischen Professionen.

⁵⁸ Isolde Karle, *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft* [praktische theologie und Kultur 3] (Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus 2001). Geciteerd in Brouwer

⁵⁹ Brouwer, op. cit. 327.

⁶⁰ Karle, *Was heißt Professionalität im Pfarrberuf?* 1991. Artikel op www.pfarrerverband.de/print/artikel.php?id=279, gedownload in augustus 2016

Anders als viele andere Berufsgruppen hebben es Professionen ganz unmittelbar mit Menschen zu tun. [...] Die Professionen bearbeiten existentielle Probleme der Krankheit, der Schuld, der Angst, der Trauer oder des Seelenheils. 2. Professionsethische Verhaltenszumutungen Um das Vertrauen ihrer Klientel zu schützen, haben die Professionen besondere Professionsethik entwickelt. Damit sind im Pfarrberuf Verhaltenszumutungen gemeint [...] das absolute Vertrauenswürdigkeit und seelsorgerliche Verschwiegenheit garantieren soll. Darüber hinaus sind auch diskretes Verhalten und Auftreten zu nennen, Höflichkeit und Takt, Wertschätzung, Geduld und Umsicht - vor allem im Umgang mit Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern - und andere Verhaltensregeln mehr, die als Indizien für die Vertrauenswürdigkeit eines Pfarrers oder einer Pfarrerin gelten können [...]. 3. Eine Profession wie der Pfarrberuf erzeugt Bindungen für die gesamte Lebensführung, die den Professionellen in hohem Maße bestimmen und seine Freizeitmöglichkeiten, Individualitätsansprüche und Selbstverwirklichungswünsche einschränken. [...] Für all diese Einschränkungen und Verhaltenszumutungen, für den hohen Einsatz, die hohe emotionale Belastung, die die Verantwortung in hochkomplexen Berufssituationen mit sich bringt, muß die Pfarrerin bzw. der Pfarrer nun aber auch angemessen entschädigt werden: Der package-deal muß stimmen [...]. 4. Vermittlung einer Sachthematik Professionen sind zwar stark interaktionsabhängig, aber ihre Aufgabe ist mit dem Gelingen und der Pflege von Beziehungen inhaltlich noch nicht hinreichend beschrieben. Im Mittelpunkt der Profession steht die Vermittlung einer signifikanten Tradition, einer Sachthematik [...] 5. Professionalisierung und Allgemeines Priestertum In der evangelischen Kirche wird immer wieder argumentiert, daß das Allgemeine Priestertum durch die Professionalisierung des Pfarrberufs untergraben werde. Die sogenannten Laien, also die Christinnen und Christen, die kein ordiniertes Amt innehaben, kämen viel mehr und besser zum Zuge, wenn es keine Pfarrer gäbe, die für geistliche Fragen und Probleme und damit für die evangelische Sachthematik generell zuständig sind. Es stellt sich auf diesem Hintergrund die Frage, wie sich geistliche Profession und Allgemeines Priestertum zueinander verhalten [...]. 7 Alle haben den Auftrag, mit Wort und Tat das Evangelium weiterzugeben [...] Pfarrer und Pfarrfrauen nehmen ihre Aufgabe allerdings nur dann sachgerecht wahr, wenn sie sich bewußt als Delegierte der Gemeinde verstehen und versuchen, repräsentativ möglichst viele Stimmen in der Gemeinde zu Gehör zu bringen."⁶¹

In die package-deal gaat het dus om de balans in het beschikbaar zijn om pastorale bijstand te verlenen, adequate opleiding en deskundigheid, autonomie, beroepsethiek, reflexiviteit in het handelen, zelfstandig beoordelingsvermogen, leveren van maatwerk - recht doen aan de diverse subjectiviteit van de geloofsgemeenschap in relatie tot een verantwoord aanstellingsbeleid, methoden om uitwisseling, dialoog en feedback te hanteren, scholingsmogelijkheden en een goede rechtspositie die recht doet aan onregelmatigheid in werktijden en intensiteit van werkzaamheden.⁶²

In het huidige tijdsbeeld constateert Karle tendensen die een package-deal als hierboven genoemd ondergraven en uit balans brengen, waarbij de lasten dan onevenredig op de schouders van de predikant komen te rusten. Deze tendens wordt bevestigd door een tekst van het bestuur van de Bond van Nederlandse Predikanten van januari 2015 over *'de vrijheid van de predikant'*. De strekking ervan is de waarschuwing dat in een tijd van HRM perspectieven op het werk van predikanten, de theologische doordenking van het predikantschap gelijke tred moet houden.

⁶¹ Karle, *ibid.*

⁶² Karle, *Der Pfarrerberuf als Profession*. Geciteerd in Brouwer, op. cit. 327v. Zie ook: Karle, *ibid.*

Tegelijkertijd is er de urgentie tot handelen, nu de middelen die kerken en gemeenten ter beschikking hebben, onder druk staan. Dit leidt onder meer tot vermindering van de aanstellingsruimte voor predikanten, of het stapelen kleine aanstellingen, schaalvergroting, of parttime predikanten. Het risico dat daardoor wordt opgeroepen is dat goede randvoorwaarden in de arbeidsvoorwaardelijke sfeer, zoals geschetst in Karle's pakkage-deal, geheel of gedeeltelijk worden geschonden. Daarom wordt ook gezocht naar alternatieven, zoals teamvorming. Predikanten hebben hun sterke en zwakke kanten en zouden gebaat kunnen zijn met samenwerking waarbij men de gelegenheid krijgt de sterke kanten uit te buiten. Teamvorming moet het mogelijk maken om juist die talenten die er voor de predikanten toe doen aan te boren, taken te verdelen en daarmee tegelijkertijd een aantal benodigde randvoorwaarden voor een gezond werkklimaat in de uitvoering van de werkzaamheden van de predikant te borgen.

Teamvorming

Predikant-zijn is ondanks alle veranderingen nog altijd een structureel eenzame professie. Zeker, de predikant maakt deel uit van de kerkenraad waar ieder een aandeel of functie heeft in beleid en bestuur, op financieel gebied en andere, maar de taak en positie van een predikant zijn toch een bijzondere. Bij part-time predikanten komt het nog meer er op aan. Een deeltijdpredikant is doorgaans geen beleidsmatige keuze van gemeente en kerkenraad, maar een oplossing ingegeven door financiële krapte. Gemeenten worden kleiner, met minder leden en minder financiële spankracht. Maar de preekvoorbereiding, vergaderingen of bijeenkomsten gaan niet minder minuten tellen. Werktijd overschrijding of grotere werkdruk liggen dan op de loer, tenzij er keuzes worden gemaakt, aldus de Heerlense predikante Sophie Bloemert⁶³ in *Kerk en Theologie*. Zij kijkt in haar bijdrage hoe het staat met samenwerking tussen predikanten en doet daarvoor een aantal aanbevelingen. Bloemert schetst hoe het belang van samenwerken, al dan niet uit nood geboren, in verschillende beleidsnota's in de protestantse kerk stevig wordt neergezet.⁶⁴ Intergemeentelijke samenwerking beoogt om verschraling en isolering van het kerkelijk leven tegen te gaan. Hiermee wordt niet alleen de samenwerking van predikanten bedoeld, maar ook van gemeenten onderling.

Ervaringen met samenwerkingsprocessen binnen de protestantse kerk leren inmiddels dat de invloed van betrokken predikanten daarin behoorlijk groot is. Zij kunnen het verschil maken: het proces tussen gemeenten afremmen of stimuleren, aldus Bloemert.⁶⁵ De samenwerking tussen beroepskrachten verwacht bij te dragen aan de vitaliteit van de geloofsgemeenschappen. Wanneer predikanten hun specifieke opleiding en persoonlijke kwaliteiten en specialisaties inzetten kunnen ze optimaal tot hun recht komen en elkaar versterken. Maar één van de dingen die opvalt is dat de betrokken predikanten in hun opleiding nauwelijks worden toegerust op het gebied van intercollegiale samenwerking. Het komt op henzelf aan om een dergelijk proces aan te gaan. Concrete samenwerking kan dan ook niet worden afgedwongen.

Heitink ziet in samenwerking een aantal voordelen. In zijn boek, dat inmiddels al weer vijftien jaar geleden uitkwam, houdt hij een warm pleidooi voor specialisatie, differentiatie,

⁶³ Sophie Bloemert in *Kerk en Theologie* (Zoetermeer; Boekencentrum 2015. Jaargang 66, nr 4, 371).

⁶⁴ Zie eindrapportage van de Beleidscommissie Predikanten voor de generale synode van de protestantse kerk, november 2012.

⁶⁵ Bloemert, op. cit. p. 378

teamwork en zoiets loopbaanontwikkeling⁶⁶. Basisvoorwaarde is een intentionaliteit en commitment die door alle betrokken wordt afgesproken; predikanten en gemeenten. Het kost immers tijd en inzet die dan niet aan andere zaken besteed kan worden. Idealiter zal samenwerking leiden tot een team. Het is Kees Waardenburg die hiervan de procesmatige kanten in beeld brengt. Hij definieert een team als een functioneel samenwerkingsverband van kerkelijke professionals, verbonden aan één of meerdere gemeenten⁶⁷. Waardenburg formuleert vooraf enkele uitgangspunten: ten eerste is gemeenteproblematiek is gelijk teamproblematiek: wat in het team speelt, speelt ook dáár in de gemeente en omgekeerd. Het teamwork van de pastores is exemplarisch voor de gemeente(n). Ten tweede is het een leerproces, voor de professionals als de betrokken gemeente(n). En ten derde is het gegrond in de geloofsdimensie en spiritualiteit; het is geen (re)organisatiemodel!. Waardenburg noemt in zijn werkboek vier vormen van samenwerking: de overleggroep, de projectgroep, werkteam en team. Ze verschillen in intensiteit en zijn te beschouwen als fasen en een proces.

Marion Bruggen heeft het werkmodel dat Waardenburg heeft ontwikkeld, toegelicht op een bijeenkomst van predikanten van een aantal noordelijke doopsgezinde gemeenten. Er worden een aantal fasen onderscheiden: Van beroepskrachten die met een zekere regelmaat hun werkervaringen bespreken, hetgeen er toe kan leiden dat er projectmatig gaat worden samengewerkt of dat taken gaan worden verdeeld op grond van differentiatie en specialisatie, en uiteindelijk kan het resulteren in een team. Een team heeft duidelijke doelstellingen die door de betrokkenen worden omschreven, aldus Waardenburg. Openheid is een voorwaarde. Teamleden vertrouwen en ondersteunen elkaar en zien bijvoorbeeld conflicten niet per definitie als iets negatiefs, maar als mogelijkheid om scherper voor ogen te krijgen waar belangen liggen. In de opsomming van deze modaliteiten door Waardenburg, wordt al duidelijk dat een dergelijk proces veel inzet en voorbereiding benodigd. In een tijd die bol staat van minder (financiële) middelen en menskracht voor kader is dit niet het eerste waar predikanten mee bezig zijn. Overleven van gemeenten is wat geboden lijkt, terwijl verre horizons vaak een onnodige luxe lijken. Dat raakt aan de vraag waar de motivatie tot teamwork onder predikanten vandaan komt? Is het de nood der tijden of de meerwaarde van het 'talentgericht' werken? Is het ook niet zo, juist op het scherpst van de bezuinigings- en krimpknede, dat investeren in de ontwikkeling van een toekomstvisie dan het meest urgent is? Juist dit vraagt theologische denkkraft, tijdsinvestering, vertrouwen, en bezinning op wat 'back to the basics' inhoudt.

⁶⁶ Heitink, op. cit. p. 187v.

⁶⁷ Zie Kees Waardenburg, *Teamvorming voor pastores. een werkboek*. (Zoetermeer: Boekencentrum 2008). Dit model is gebruikt en toegelicht door Marion Bruggen in het begeleiden van een bijeenkomst van de predikanten van de doopsgezinde gemeenten Drachten, Leeuwarden, Heerenveen en Groningen in het najaar 2015. Verschillende vormen van samenwerken worden onderscheiden: 1. overleggroep; 2. projectgroep; 3. werkteam; 4. team (als 3 maar met dit verschil: optimalisering van het proces en specialisering van elk van de teamleden). Met een aantal 'grondprincipes' voor werken in teams worden de condities gedefinieerd zoals tijd, ruimte, afspraken, leiding. De operationalisering behelst zaken als agendering, status van het gesprek, besluitvorming etc. Onder positionering verstaat Waardenburg de positie die het team inneemt t.o.v. de kerkenraad (of kerkenraden). Het gaat dan om verwachtingen en competenties. Het is daarbij van groot belang dat het team de metacommunicatie in de vingers krijgt: de vaardigheid van en de reflectie op het communiceren als zodanig. Aan de taakverdeling binnen teams wordt in het werkboek ruime aandacht besteed. Daarmee hangt de specialisatie van de teamleden nauw samen. Teamvorming en specialisme gaan immers hand in hand. Bij teamwork is collegialiteit nodig.

5. Enkele concluderende opmerkingen

In mijn studieverlof heb ik geprobeerd enig zicht te krijgen op 'het veranderend kerkelijk landschap' en de implicaties die dat in meer of mindere mate met zich meebrengt voor predikanten die daarin werkzaam zijn. Een vraagstelling die ik zeer actueel acht. Het bovenstaande is min of meer een inventarisatie en beschrijving van bevindingen van mijn zoektocht in de verschillende literatuur.

Het veranderende landschap omvat meerdere dimensies. Er is de samenleving en cultuur die sterk en snel aan verandering onderhevig is. De cultuur waarin wij leven is niet neutraal. De cultuur van die samenleving zit ons als geloofsgemeenschappen in het bloed en is van invloed op waarden als subjectivering, individualiteit, loyaliteit, de steeds sterkere behoefte aan beleving en de hoge eisen die daaraan gesteld worden. Dat betekent, in relatie tot godsdienstig leven, dat er minder nadruk gelegd wordt op de (geloofs)kennis en meer op de (geloofs)ervaring waarbinnen beleving (het gevoelsleven) een grotere plaats heeft of kan hebben⁶⁸. Gerard Dekker benadrukt dan ook dat de centrale vragen van mensen minder betrekking gaan hebben op het 'zijn' en meer op de 'zin', minder op het 'wat' en meer op het 'hoe', hetgeen een andere houding tegenover de werkelijkheid impliceert.

Buitenkerkelijke spiritualiteit is doorgaans één generatie diep en meestal iets van mensen die zelf nog gevormd zijn in een geloofstraditie. Tien jaar geleden gingen sociologen er nog van uit dat nieuwe vormen van spiritualiteit in belang zouden toenemen. Toch blijkt uit God in Nederland dat deze 'spirituele revolutie' niet verder doorzet, althans niet in Nederland.

De katholieke theoloog Erik Borgman publiceerde zijn nieuwe boek, over kerkopbouw in tijden van afbraak. Zijn protestantse collega Stefan Paas publiceerde onlangs zijn visie op 'de christelijke missie in een postchristelijke omgeving'. Beiden geven een even nuchter als bezield antwoord op de kerkcrisis: sta niet stil bij de resten van wat ooit was. Er is niets om aan vast te houden, maar we worden vastgehouden. Zie de uitdaging en roeping in wat zich hier en nu aandient. Het is een troost dat de toekomst niet tegen te houden is. Het gaat daarin dan over oud en nieuw geloof en teruggaan naar de kern van waar het in de kerk om gaat: leer, liturgie en leven. Het vraagt verder doordenking wat dit voor ons als doopsgezinden inhoudt.

Op basis van de gelezen literatuur lijkt het er op dat we wat zijn uitgekeken op al te veel management-achtige systematiek en instructies. Paas en Borgman geven beiden aan dat de gedachte dat de kerk maakbaar is, een tanend geloof is. Het gaat niet om reorganisatie maar om inspiratie. Om de vraag hoe we datgene wat ons bezielt, in al zijn diversiteit, op zo'n manier kunnen integreren in het heel praktische en zakelijke van gemeente-zijn, dat er iets oplicht van waartoe de gemeente bedoeld is: een plek waar mensen iets van de dragende grond en werkelijkheid van het koninkrijk der hemelen (basileia) ervaren.

Terug naar de basis dus. Terug naar de uitgangspunten, waar was het allemaal ook al weer om begonnen met die kerk, voor welk probleem is het ook al weer de oplossing, dat soort basale vragen. Het is verleidelijk om op zo'n eenvoudige slogan ook een eenvoudig antwoord te zoeken. Tegelijkertijd zijn de antwoorden van voorheen niet meer adequaat. We zitten in een overgangstijd. Er is veel verlangen en energie. En dat roept vragen op hoe mensen die inspiratie en zingeving willen delen, en zich verbinden aan elkaar. Hoe naast religie, ook wetenschap, cultuur en natuur kunnen inspireren. Hoe we leren omgaan

⁶⁸ Dekker, op. cit. 54

met een wereld die we ten diepste niet begrijpen. Het gaat misschien minder om een geloofsgemeenschap die een gezamenlijk levensanker vormt, dan om de individuele zoektocht naar de waarden die belangrijk gevonden worden, en de verhalen die daarin inspireren. Wat belemmert ons om het gesprek daarover met elkaar aan te gaan. We zullen dit soort spannende vragen moeten durven stellen. Omdat het blijkbaar gaat om een zich afstemmen op een bevrijdende geheim, waarbij wij zelf niet de bepalende instantie zijn.

Vanuit de kerk is nog weinig naar andere sectoren van de samenleving gekeken hoe die omgaan met krimp. Ook de lokale overheid, het onderwijs, woningbouwverenigingen hebben met krimp te maken. Welke oplossingen zochten zij, en hoe pakten die uit. Wat uit demografisch onderzoek enigszins duidelijk wordt, is dat krimpregio's zijn blijven steken in de 'oude' economie, 'oude' politieke structuren en 'oude' maatschappelijke verbanden. Nu laat zich dit niet één op één naar de kerk vertalen. Maar zijn er toch niet raakvlakken?

In veel plaatselijke gemeenten gaat het over de vraag naar het voortbestaan en de toekomstige pijnlijke beslissingen die daaraan zijn gerelateerd. Het houdt in dat het beroepsperspectief van het predikantschap gerelateerd is aan de mogelijkheden van de gemeenten, en dus op termijn gaat vervallen. Met het teruglopende aantal gemeenteleden en kleiner wordende gemeenten lijkt me dat een realistische uitkomst. Dat betekent niet het einde van geloof, getuigenis en gemeente-zijn. Maar de beroepsmatige uitoefening van hoogwaardig theologisch- en pastoraal geschoolde professionals behoort mogelijk dan tot het verleden. Wellicht komen er dan 'tentmakers'. Haspels pleit voor het teruggrijpen op een aloud gemeentemodel, waarbij (weer) meer nadruk wordt gelegd op andere ambten dan het ambt van de vrijgestelde voorganger⁶⁹. "De zogenaamde 'tentmaking ministry', ofwel de gekozen en bevestigde liefdepredikers en dienaressen uit de doperse traditie zijn voor de kleiner en minder daadkrachtig wordende gemeenten een moderne oplossing." De niet onbelangrijke vraag hoe daarmee hoogwaardige theologische en pastorale kennis en kundigheid kan worden geborgd, blijft door Haspels onbeantwoord. Dat is m.i. een zwakte in zijn redenering.

De demografische verschuivingen in onze doopsgezinde broederschap hebben onontkoombaar tot gevolg dat gemeenten in ledental kleiner worden, zo-niet verdwijnen. Henk Stenvers, de algemeen secretaris van de ADS, heeft dit afdoende in beeld gebracht met zijn analyse in de notitie 'Lopen over water' van zijn hand. Wat daarin enigszins onderbelicht blijft is de situatie met betrekking tot de beroepskrachten, de predikanten. Het blijft beperkt tot de constatering dat kleinere aanstellingsruimte een probleem vormt, zowel voor de kwaliteit van het gemeentewerk als voor de betreffende predikant. Krimp, versnippering, schaalvergroting, verminderde beschikbare middelen, bestuurskracht die onder druk staat, het toevlucht zoeken tot HRM methodieken en concepten, dit alles heeft majeur effect op de uitoefening van het predikantschap. Materieel daar waar het gaat om loopbaanperspectief en inkomenszekerheid. Immaterieel en inhoudelijk daar waar de uitoefening van het predikantschap resoneert met archetypische zaken als ziel en zingeving, heil en genezing, het hogere en de dood – kortom met alles wat er werkelijk toe

⁶⁹ Doopsgezinden kennen, in tegenstelling tot andere kerkgenootschappen, niet een duidelijke ambtsopvatting. Zie ook Pieter Post in Doopsgezinde Bijdragen (Hilversum, 2008) 272-277. Misschien kan hier volstaan worden met de definiëring van 'ambt' vanuit de archaïsche omschrijving 'dienaar van het goddelijke Woord' (verbi divini minister). In brede zin is haar of zijn taak het opbouwen van geloof en christelijk leven van de gelovigen door middel van prediking, catechese, pastoraat en huisbezoek. Vaak betekent dit ook het leiding geven aan gespreksgroepen. Heitink voegt daar nog aan toe: door het predikantswerk als ambtelijk te zien blijft de predikant/e in al het werk verbonden met het wezen van de kerk.

doet in een mensenleven, maar in onze door nut en efficiency getekende maatschappij ondergesneeuwd raakt.

Ook het werkveld van de predikant zèlf kan niet ontkomen aan de cultuurcrisis, die het 'postmoderne' is, en waaraan de kerk ook niet kan ontsnappen. We zien dat terug in fenomenen als: crisis in de geloofwaardigheid van levensbeschouwelijke systemen, een eclectische houding tegenover tradities en overgeleverde wereldbeeld, het verdwijnen van de statusverschillen tussen elite en massa, tussen high culture en low culture. Verder: een grondig relativisme en het niet langer redeneren vanuit universele principes, en categorische imperatieven, maar het eerder willen handelen vanuit het gevoel, de emotie, de concrete situatie.

In toenemende mate worden predikanten dan ook beoordeeld op persoonlijke kwaliteiten en daarop ook afgerekend. Dat dit gebeurt, is deels onvermijdelijk gezien de grote nadruk op profilering, imago en charisma binnen onze geïndividualiseerde cultuur. Vroeger droeg 'het ambt' de persoon, nu draagt de persoon een 'ambt'. Gezagsverhoudingen hebben — op zijn minst impliciet — hun intrede gedaan. Dat maakt dat een predikant zijn positie als kwetsbaar beleeft en zich daardoor al snel in het defensief gedrongen kan voelen in het spanningsveld van 'werknemer' zijn, de vrijmoedigheid die de rol van het predikant-zijn vraagt, en zijn persoon. Predikanten hebben niet alleen te maken met hoge verwachtingen waaraan ze niet kunnen beantwoorden, maar ook met een grote werkdruk, taakonduidelijkheid, rolconflicten, het verdwijnen van de beschermlaag van het predikant-zijn en met het afbrokkelen van een gemeenschap waarbinnen ze hun kerntaken kunnen vervullen. Wie genoemde factoren op zich in laat werken, zal zich er niet over verbazen dat predikanten psychisch steeds zwaarder worden belast. Er wordt momenteel dan ook veel gevraagd van de professionaliteit van predikanten. Zij ervaren de krimpende kerk aan den lijve.

Voor de predikant is de groep die in de gemeente gediend moet worden, gedifferentieerder geworden. "Voor de predikant is het een enorme uitdaging om een taal te vinden die aansluit bij de vragen en ervaringen van gemeenteleden zowel tijdens huisbezoeken als op de preekstoel. Geloofsbeelden en geloofswaarden worden voor mensen pas reëel als getoond en ervaren kan worden hoe zulke beelden en waarden concreet kunnen functioneren in het leven van mens en samenleving⁷⁰ Als het verbinden van geloof en leven en het vinden van taal daarvoor één van de kerntaken van de predikant is dan vraagt dat om het bijhouden van de actualiteit, literatuur etc. en toerusting op het gebied van hermeneutiek, homiletiek en pastoraat."⁷¹

Een deeltijdpredikant kan gemakkelijk in een isolement raken doordat hij onvoldoende gelegenheid heeft om bij te tanken, met collegae van gedachten te wisselen, aan bezinningsbijeenkomsten deel te nemen. Een parttime invulling kan leiden tot versnippering en verschraling van het werk. Collegialiteit onder predikanten is niet altijd even sterk ontwikkeld.

Wil een predikant in een tijd van depressie en crisis met plezier, enthousiast en inspirerend kunnen blijven werken, dan is een voorwaarde daartoe dat predikanten, kerkenraadsleden en gemeenteleden 'leefregels' in acht nemen. Ik noem er een die al een paar duizend jaar oud is: 'Wees één in liefde, één in streven, één van geest.'

⁷⁰ Dekker, op. cit. p. 51-52

⁷¹ Bruggen, op. cit.

Enkele misschien praktische aanbevelingen

1. Veranderingen in kerk en samenleving vragen om een herbezinning op de rol van de predikant. Maak dit een (terugkerend) thema in de opleiding van predikanten en in nascholing. En laat vooral de opleiding zich richten op het opleiden van de predikant (voor de gemeente) van morgen, en niet voor de gemeente van vandaag.
2. Hoogwaardige theologische en pastorale input blijft nodig als voorwaarde voor het toerusten van vrijwilligers, gemeenteleden en gemeenten met het oog op verdergaande samenwerking tussen onze gemeenten. Hierbij denk ik onder meer aan het GGO-proces van de noordelijke doopsgezinde gemeenten, maar ook aan het voortgaande proces van toenadering tussen doopsgezinde gemeenten in de GDS-regio.
3. Maak gebruik van al die verschillende kwaliteiten van predikanten in de gemeente en het grotere geheel van de doopsgezinde broederschap.
4. Predikanten geven nog onvoldoende blijk van een crisisbesef. Ze trekken zich terug op kerntaken en laten zich de verantwoordelijkheden voor de geestelijke zaken gemakkelijk opdringen. Daarmee wordt voldaan aan de verwachtingen van kerkenraden (om de lieve vrede te bewaren). Erkenning van de crisissituatie is echter een eerste voorwaarde om tot verandering te komen (Haspels). Hetzelfde geldt overigens in even sterke mate voor de gemeenten / kerkenraden
5. Niemand heeft een idee heeft wat er moet gebeuren. Laten we dat 'niet weten' tot uitgangspunt nemen. We staan met lege handen. Wij zijn de kerk; ook als de kerk op instorten staat. (Borgman) Zoek juist de spanningsvelden op en leer het daarin uit te houden. De weerbarstige realiteit levert niet zelden een betere sleutel tot schriftuitleg dan de studeerkamer.
6. Wil de kerk haar bestaansrecht houden en het oude verhaal over leven en toekomst nog kunnen vertellen in een wereld die steeds meer geregeerd wordt door het kortetermijndenken, dan heeft zij inspirerende, creatieve, soms een beetje gekke mensen nodig die het aandurven om in deze tijd predikant te zijn. Waardeer dat.
7. Gods toekomst vertegenwoordigt een openheid naar voren. Die breekt onze vastliggende patronen open. Het stelt ons keer op keer voor vragen, die ons voortbewegen en uitdagen om op zoek te gaan en niet louter vast te houden aan reeds gevonden antwoorden.
8. Verspil geen tijd aan het maken van een duimendik beleidsplan. Veel meer voordeel valt te halen uit een sensitieve houding en openheid voor wat zich aandient (toeval).
9. Maak de keuken tot de wekelijkse ontmoetingsplek voor de gemeente.
10. Durf los te laten wat jij graag wilt, maar wat niet werkt.

Literatuur

Zygmunt Bauman, *Vloeibare tijden, leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer (2011) Vertaald door J.M.M. de Valk

Jos Becker, Joep de Hart. *Godsdienstige veranderingen in Nederland, Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Sociaal en Cultureel Planbureau Den Haag, (september 2006)

Erik Borgman, *Waar blijft de kerk? Gedachten over opbouw in tijden van afbraak*. Baarn (2015)

Abda Johnson Conyers, *The Listening Heart. Vocation and the Crisis of Modern Culture*, Waco (2009)

Gerard Dekker, *Zodat de wereld verandert, over de toekomst van de kerk*. Baarn (2000)

Nanne E. Haspels, *Een Gideonsbende. Doopsgezinde gemeenten en hun visie op voorgangers*. Amsterdam (2003)

Gerben Heitink, *Biografie van een dominee*, Baarn (2001)

Jeanne Hinton, *Changing Churches*, London (2002)

Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Boekencentrum, Zoetermeer (2014)

Isolde Karle, *Was heißt Professionalität im Pfarrberuf?* <http://pfarrerverband.medio.de/pfarrerblatt/archiv.php?a=show&id=279> (1999). Geraadpleegd in augustus 2016.

Isolde Karle, *Wozu Pfarrerinnen und Pfarrer, wenn doch alle Priester sind? Zur Professionalität des Pfarrberufs*, <http://pfarrerverband.medio.de/pfarrerblatt/archiv.php?a=show&id=2518> (2009). Geraadpleegd in augustus 2016.

Stuart Murray, *Post Christendom: Church and Mission in a Strange New World*. Carlisle (2004)

Henk de Roest, *Een huis voor de ziel - Gedachten over de kerk voor buiten en binnen*, Zoetermeer (2010)

Henk de Roest, Stefan Paas e.a., *Als een kerk opnieuw begint - Handboek voor missionaire gemeentevorming*. Zoetermeer (2008)

Sake Stoppels, *Voor de verandering - Werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*. Zoetermeer (2009)

Charles Taylor, *Een seculiere tijd*. Rotterdam (2007)

Kees Waardenburg, *Teamvorming voor pastores. een werkboek*. Zoetermeer (2008)

Tijdschrift Kerk en Theologie, jaargang 66, nr 4. Zoetermeer (2015).

Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg (2015), Beleidsnotitie van de Protestantse kerk in Nederland.

Kerk 2025, een stap verder. Beleidsnotitie van de Protestantse kerk in Nederland. (2016).

Roeping & Beweging, een gespreksnotitie over de mobiliteit van predikanten in de Protestantse Kerk, oktober 2013

Weg van leven - Project rond geloofsverdieping, uitgave Protestantse Kerk in Nederland. (2012)

De religieuze kaart van Nederland 2010-2013, Centraal Bureau voor Statistiek, september 2014.

Saint Julien en Borne/Roden, augustus/december 2016
ds. Jacob H Kikkert